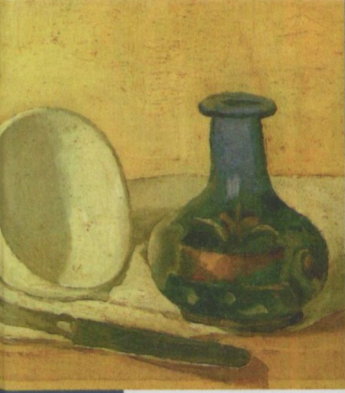

Tomka Béla

CSALÁDFEJLŐDÉS A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON ÉS NYUGAT-EURÓPÁBAN

OSIRIS ZSEBKÖNYVTÁR

Tomka Béla

**CSALÁDFEJLŐDÉS
A 20. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON ÉS
NYUGAT-EURÓPÁBAN:
KONVERGENCIA
VAGY DIVERGENCIA?**

OSIRIS ZSEBKÖNYVTÁR

Tomka Béla

CSALÁDFEJLŐDÉS A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON ÉS NYUGAT-EURÓPÁBAN: KONVERGENCIA VAGY DIVERGENCIA?

OSIRIS • BUDAPEST, 2000

© Osiris Kiadó, 2000

© Tomka Béla, 2000

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Osiris Kiadó, Budapest

A kiadásért felel az Osiris Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő Szántó Zoltán

Olvasószerkesztő Fal Ferencné

A sorozatot tervezte Környei Anikó

Tördelő Sörfőző Zsuzsa

A nyomdai előkészítés és kivitelezés
az Osiris Kft. munkája

ISBN 963 379 484 6

ISSN ISSN 1585–1222

TARTALOM

☼ 1.	
9	BEVEZETÉS
☼ 2.	
22	A CSALÁDFEJLŐDÉS DEMOGRÁFIAI ALAPJAI
☼ 3.	
39	HÁZASODÁSI SZOKÁSOK
☼ 4.	
46	A HÁZTARTÁS- ÉS CSALÁDSZERKEZET VÁLTOZÁSA
☼ 5.	
63	A HÁZASTÁRSÁK KÖZÖTTI VISZONY
☼ 6.	
78	A VÁLÁSOK ÉS A CSALÁDFORMÁK PLURALIZÁLÓDÁSA
☼ 7.	
91	A GYERMEKEK HELYZETE
☼ 8.	
107	NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS
111	TÁBLÁZATOK
137	IRODALOM
149	TÁRGYMUTATÓ

Juditnak

Köszönetnyilvánítás

A szerző ezúton is szeretné megköszönni azt a segítséget, melyet Illés Sándor, Kövér György, Lencsés Gyula, Lőrinczi János, Pozsgai Péter, Pukánszky Béla, Spéder Zsolt és Tóth István György nyújtottak számára a kézirat elkészítése során. Az esetlegesen előforduló tévedésekért azonban – természetesen – egyedül felelős. A kötet alapjául szolgáló kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA F 020029) támogatta.

BEVEZETÉS

Az utóbbi évtizedek nemzetközi társadalomtörténeti és történeti szociológiai irodalmában Hartmut Kaelble német társadalomtörténész fogalmazta meg talán legmarkánsabban azt a nézetet, hogy a nyugat-európai országok (beleértve Skandináviát, sőt, számos vonatkozásban Dél-Európát) társadalmainak fejlődése a 20. században döntő fontosságú területeken konvergált. Ennek eredményeként már-már indokolt – az Egyesült Államok, illetve Japán és Ausztrália társadalmával összevetve – egy sajátos jegyekkel rendelkező, integrált, de legalábbis integrálódó nyugat-európai társadalomról beszélni.¹ Kaelble a nyugat-európai társadalmi integráció elemzését a családfejlődés sajátosságai, a foglalkozási struktúra, a társadalmi mobilitás, a társadalmi egyenlőtlenségek, a városi élet minősége és a jóléti állam (szociálpolitika), va-

¹ Hartmut Kaelble: *Auf dem Weg zu einer europäischen Gesellschaft*. München, 1987; Hartmut Kaelble: *A Social History of Western Europe, 1880–1980*. Dublin, 1990. Magyarul rövid részlet Kaelble könyvéből Hartmut Kaelble: Útban egy európai társadalom felé. Nyugat-Európa társadalomtörténete, 1880–1980. In Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, é. n., 161–170. Legújabban Hartmut Kaelble: *Europäische Vielfalt und der Weg zu einer europäischen Gesellschaft*. In Stefan Hradil – Stefan Immerfall (Hrsg.): *Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich*. Opladen, 1997, 27–68.

lamint a munkaügyi kapcsolatok („labour relations”) vizsgálatával végzi el, illetve legutóbbi tanulmányaiban a tömegfogyasztás mintáinak elemzése is társul ezekhez.²

Magyarországot – más közép- és kelet-európai országokhoz hasonlóan – Kaelble érthető okokból nem vizsgálta, hiszen tanulmányai a kontinens nyugati felével foglalkoztak. A következőkben – kapcsolódva Kaelble kérdésfeltevéséhez – egy nagyobb, a 20. századi magyarországi társadalmi fejlődés több területét összehasonlító perspektívában elemző munka részeként azt vizsgáljuk, hogy Magyarország demográfiai és családfejlődése miként viszonyult a nyugat-európai folyamatokhoz a „rövid 20. század” (1918–1990) során.

A társadalomtudományokban egyre inkább teret kap az a felismerés, hogy egy ország társadalmi fejlődésének megértése csak akkor lehetséges, ha azt a változások szélesebb összefüggéseibe ágyazzuk. E tény tükröződik az egyre nagyobb számban megjelenő összehasonlító történeti munkákban is. Ennek ellenére a 20. századi magyar társadalomtörténet szisztematikus összehasonlító vizsgálatára mindmáig nem került sor. Csak egyes részterületek (például demográfia, városi szociálpolitika), bizonyos periódusokban (elsősorban a századfordulón és az 1960 utáni időszakban) és bizonyos országokkal (például Finnország, Ausztria) való összehasonlítása történt meg (például Andorka Rudolf, Susan Zimmermann által).³ Az utóbbi években megjelentek olyan,

² Kaelble: Europäische Vielfalt und der Weg zu einer europäischen Gesellschaft. 40–42.

³ Magyarországra és Finnországra lásd Rudolf Andorka: The Use of Time Series in International Comparison. In Else Oyen (ed.): *Comparative Methodology*. London, 1990, 103–223; Susan Zimmermann – Gerhard Melinz: A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális reform? Kommunális közjótékonyosság Budápesten és Bécsben (1873–1914). *Aetas*, 10. évf. (1994) 3. sz. 37–70; Susan Zimmermann: *Prächtige Armut. Fürsorge, Kinderschutz und Sozialreform in Budapest. Das „sozialpolitische Laboratorium” der Donaumonarchie im Vergleich zu Wien, 1873–1914*. Sigmaringen, 1997.

igen informatív és koncepciózus összehasonlító munkák, melyek a korábbiaktól eltérően Európa más régiói mellett a közép- és kelet-európai országokkal együtt Magyarországot is bevonták az összehasonlításba/elemzésbe. Közülük azonban több csupán az 1945 utáni évtizedekkel foglalkozott, s ezenkívül – terjedelmi okok miatt is – Magyarországra vonatkozóan csak igen vázlatosak lehettek.⁴

Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a 20. századi magyar családtörténetet tagabb nemzetközi összehasonlításban vizsgáló kutatások jórészt nem léteznek, s különösen nem az általunk tervezett – a társadalmi integrációra vonatkozó – kérdésfeltevés alkalmazásával. Ráadásul a 20. századi magyar társadalomtörténet és ezen belül családtörténet számos területén nem csupán összehasonlító tanulmányokra nem támaszkodhatunk, hanem más szempontból is igen szórványosak a kutatások. Fontos kivételnek csak a demográfiai és a családszociológiai vizsgálatok számítanak. A demográfiai kutatások a század során mindvégig magas színvonalon folytak Magyarországon, s számos, a családfejlődéshez kapcsolódó demográfiai folyamat elemzését elvégezték. A demográfusok azonban – már csak a szakma jellegéből adódóan is – a családfejlődésnek csupán egyes aspektusait ragadták meg, ráadásul ez esetekben is rendszerint másodlagos volt a történeti szempont: a történeti demográfia a 17–19. századra koncentrált Magyarországon.⁵ A viszonylag kiterjedt

⁴ Gerold Ambrosius – William H. Hubbard: *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Ma., 1989; Göran Therborn: *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies, 1945–2000*. London, 1995.

⁵ Lásd például Faragó Tamás: *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828*. Budapest, 1977, 105–214. /Történeti statisztikai tanulmányok, 3./; Rudolf Andorka – Tamás Faragó: *Pre-industrial household structure in Hungary*. In Richard Wall (ed.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983, 281–307; Andorka Rudolf: *Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi*

demográfiai összehasonlítások is leginkább az utóbbi évtizedek fertilitásának és mortalitásának alakulásával foglalkoztak.⁶ A családszociológiai irodalomban a 60-as évektől szintén számos színvonalas tanulmány látott napvilágot, ezek azonban – érthetően – ugyancsak az utóbbi néhány évtizedre vonatkoztak. Ezenkívül az összehasonlító családszociológiai vizsgálatok úgyszintén viszonylag szűk területre és az országok szűk csoportjára korlátozódtak.⁷

A magyarországi családtörténet összehasonlító vizsgálata mellett – mint említettük – az európai társadalmi integráció Kaelble által megfogalmazott problémája iránti érdeklődés adja a következő vizsgálat alapját. Ezért az összehasonlítások során kapcsolódunk Hartmut Kaelble említett sajátos kér-

magyarországi falvakban. *Aetas*, 12. évf. (1996) 4. sz. 128–153; Benda Gyula: *Keszthely népessége, 1696–1851*. Budapest, 1997. /A Népességtudományi Kutató Intézet történeti demográfiai füzetek, 16./ A későbbi időszakot is érintő tanulmányok között lásd Faragó Tamás: Lakások és háztartások Budapesten, 1850–1944. I–II. *Statisztikai Szemle*, 70. évf. (1992) 2. sz. 138–147; 3. sz. 256–269.

⁶ Ezekre a demográfiai összehasonlításokra lásd például: Klinger András: Magyarország demográfiai helyzete Európában. *Demográfia*, 34. évf. (1991) 1. sz. 19–60; Alain Monnier – Jitka Rychtarikova: The Division of Europe into East and West. *Population. An English Selection*, vol. 4 (1992) no. 129–160; David Coleman: European demographic systems of the future: convergence or diversity? In *Human resources in Europe at the dawn of the 21st Century*. Luxemburg, 1992, 141–180. [Magyarul: *Demográfia*, XLI. évf. (1998) 2–3. sz. 165–205.] Korábbi időszakokat is átfog Hablicsek László: *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, 1995; Hablicsek László: Demográfiai átmenet Finnországban és Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 70. évf. (1992) 6. sz. 471–489; Demény Pál: A huszadik század Magyarországnak népesedése nemzetközi összehasonlítások tükrében. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest, 1997, 379–390.

⁷ Lásd például Utsi Ágnes: Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In uő (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Budapest, 1991, 169–193.

désfeltevééséhez, illetve az általa kidolgozott módszertanhoz és eredményekhez. Ugyanakkor perspektívánk részben el is tér az övétől, hiszen míg ő a nyugat-európai társadalmak fejlődését és a más ipari országokhoz képest kialakult sajátosságait követte nyomon, addig mi elsősorban a 20. századi magyar családfelődés egyes fontos területeinek a nyugat-európai trendekhez való viszonyát vizsgáljuk. Ennek során mindenekelőtt a következő kérdésekre igyekszünk választ adni: közeledett-e a 20. századi magyarországi családfelődés a nyugat-európaihoz vagy távolodott tőle? A század mely periódusaiban és a felődés milyen területein volt jellemző a konvergencia, illetve a divergencia?

Szükségesnek tűnik néhány megjegyzés a vizsgálat módszereit, az összehasonlítás tárgyát, illetve a kutatás korlátait illetően.⁸ Ami a módszereket illeti, statisztikai eszközökkel is vizsgáljuk a magyarországi folyamatok nyugat-európaiakhoz viszonyított alakulását – a konvergencia vagy divergencia meglétét –, bár a rendelkezésre álló adatok összehasonlíthatósága terén gyakran nyilvánvaló nehézségek jelentkeznek, s a formai (mérhető) hasonlóságok/eltérések gyakran eleve félrevezetőek lehetnek a funkcionalitást illetően. Kézenfekvő, hogy az elemzés során a megfelelő magyar adatokat viszonyíthatjuk a nyugat-európai átlaghoz – vagy súlyozott átlaghoz –, így mérve a közeledést vagy távolodást. Ez a módszer valóban jelezhet fontos felődési tendenciákat, önmagában azonban mégsem tűnik maradéktalanul megfelelő-

⁸ Az összehasonlítások módszertanára általában Larry J. Griffin: *Comparative-historical analysis*. In Edgar F. Borgetta – Marie L. Borgetta (eds.): *Encyclopedia of Sociology*. Vol. 1. New York, 1992, 263–271; Else Oyen (ed.): *Comparative Methodology*. London, 1990. A család-szociológiai és -történeti összehasonlításokra is lásd Gary R. Lee – Linda Haas: *Comparative Methods in Family Research*. In Pauline G. Boss et al. (eds.): *Sourcebook of Family Theories and Methods. A Contextual Approach*. New York – London, 1993, 117–131.

nek. A nyugat-európai átlag értelmezése ugyanis nem teljesen problémamentes, hiszen figyelmen kívül hagyja azt, hogy milyen szórás mellett jött létre ez az átlag. Ennek a nehézségnek a kiküszöbölése céljából egy másik mutatót, a standardizált magyar adatot is kiszámítjuk, ami a szórás és az átlag alakulását egyaránt figyelembe veszi, s így módon átfogóbb információt nyújt. A standardizált magyar adathoz úgy jutunk, hogy a magyar adatból kivonjuk a megfelelő nyugat-európai átlagot, majd elosztjuk a nyugat-európai szórással. Ez szám nullától való eltérése mutatja a nyugat-európai adatoktól való eltérés mértékét. Ez a mutató – adott esetben az átlaggal együtt – nemcsak jól jelzi a konvergens, illetve divergens tendenciákat, hanem arra is lehetőséget nyújt, hogy akkor is mérjük a magyarországi fejlődés konvergenciáját, ha az adott területen maga a nyugat-európai családfejlődés divergál.

Az összehasonlítások ugyancsak fontos problémáját jelenti szinte minden esetben az, hogy mit hasonlítottunk össze mivel, azaz miket tekintünk az összehasonlítás tárgyainak. Magyarország mint az összehasonlítás tárgya ebben az esetben adott, de az már kevésbé magától értetődő, hogy a nyugat-európai országok közé kiket sorolunk. Az összehasonlítás során a mintába kerülő nyugat-európai országok kiválasztásakor célunk az volt, hogy a 20. században hasonló szocio-ökonomiai és politikai fejlődésű országok kerüljenek e csoportba – mint ez Kaelble fontos viszonyítási pontként szolgáló munkája esetében is történt. Így a tanulmányozott országok között a jelenlegi EU-tagállamok szerepelnek – Spanyolország, Görögország, Portugália kivételével, de Norvégia és Svájc felvételével. Mindazonáltal nem állíthatjuk, hogy a 13 ország mellé továbbiak felvétele indokolatlan lett volna: ezt néhány esetben egyszerű praktikus okok – a források hozzáférhetőségének hiánya – akadályozták meg.

A következőkben tehát Nyugat-Európa fogalma alatt az összes vizsgált, Magyarországgal összevetett országot értjük.

Ezzel szemben a többi régiófogalom használatának elsősorban földrajzi alapjai vannak: Északnyugat-Európa alá Franciaországot, Belgiumot, Hollandiát, Nagy-Britanniát, Skandinávia alá Dániát, Norvégiát, Svédországot, Finnországot soroljuk, Közép-Európa alatt Németországot, Ausztriát és Svájcot értjük.

A vállalt összehasonlítás kétségkívül több szempontból is nehéz feladat. Az átfogott időszak igen hosszú, közel egy évszázad, s – bár figyelmünk elsősorban a magyarországi fejlődésre irányul – az analízisbe bevont országok száma több, mint egy tucat. Ezek a körülmények már önmagukban is bizonyos leegyszerűsítéseket tesznek szükségessé a családfejlődés vizsgált területeinek számát és a vizsgálat mélységét illetően. A nehézségek azonban nem indokolhatják azt, hogy lemondjunk az összehasonlításról, mint a történetírás fontos eszközéről, mely a magyar társadalomtörténet-írás számára – éppen eddigi mellőzöttsége miatt – fontos új szempontokat kínálhat a további kutatásokhoz.

Aligha kell tehát hangsúlyoznunk, hogy az összehasonlításnak korlátai vannak. Ezek egyrészt tudatosan vállaltak, másrészt szándékolatlanok. Előbbieket a kérdésfeltevés már önmagában is jelzi: a Magyarország és Nyugat-Európa közötti konvergens és divergens vonások elkülönítése, mint fő szempont, más megközelítések háttérbe szorítását eredményezte. A szándékolatlan, gyakorlati nehézségek szabta korlátokat nem csupán a szerző felkészültsége jelentette; a kutatás során nyilvánvalóan nem pótolhattuk a rendelkezésre álló irodalom főként magyarországi vonatkozásban meglévő – és részben már jelzett – hiányait, így annak egyenetlenségei tükröződnek a munkában. A legszembetűnőbb ilyen aránytalanság kronológiai jellegű: a második világháború előtti időszak folyamatainak bemutatására az indokoltnál kisebb terünk nyílt a forrásmunkák hiánya miatt. Emellett azonban tematikai téren is kétségkívül vannak egyenetlenségek: például a család kulturális jellemzői (normák, értékek) minden el-

lenkező irányú törekvésünk ellenére ugyanezen okok miatt szorultak háttérbe.

A következőkben elsőként (2. fejezet) a családfejlődés legfontosabb *demográfiai meghatározóinak* alakulását mutatjuk be (születések, halálozások, ezek között a csecsemőhalandóság), ezután pedig (3. fejezet) a *házasodási mozgalmat* (házasodási korok, ráták), illetve (4. fejezet) a *háztartás- és családszerkezetet* (nukleáris és összetett családháztartások) vesszük szemügyre. Majd a családon belüli interperszonális kapcsolatok egy területét, (5. fejezet) a *házastársak közötti viszonyt* és ennek meghatározóit (női munka, női iskolázottság, attitűdök a házassággal szemben: aspirációk, értékek) vizsgáljuk, illetve (6. fejezet) a *válásokkal és a családformák pluralizálódásával* (házasságon kívüli születések, alternatív együttélések) foglalkozunk. Kitérünk (7. fejezet) a társadalom *gyermekekhez való viszonyának* alakulására is. Végül (8. fejezet) *összefoglaljuk* eredményeinket.

A CSALÁDFEJLŐDÉS DEMOGRÁFIAI ALAPJAI: A FERTILITÁS ÉS A MORTALITÁS TRENDJEI

A 20. század során összességében a fertilitás nagyarányú csökkenése figyelhető meg minden nyugat-európai országban, jóllehet egyes periódusokban az átmenetileg növekedett.⁹ Ezt a folyamatot a legkézenfekvőbb mutató, a nyers születési ráta alakulása is jelzi (1. táblázat), de még inkább érzékeltetik a komplexebb, a nem- és kormegoszlás eltéréseit kiküszöbölő arányszámok, melyek a különböző országok összehasonlítására is alkalmasabbak. Egy ilyen mutatót, a teljes termékenységi arányszámot alapul véve azt láthatjuk, hogy a legmagasabb és legalacsonyabb termékenyséű országok csoportjának összetétele – Írország kivételével – viszonylag gyakran változott: a századfordulón Ausztria, Németország, Írország és Olaszország rendelkezett a legmagasabb születési arányszámokkal, míg Franciaország a legalacsonyabbal. 1950-re ez annyiban módosult, hogy Írország mellett Finnország és Hollandia került a legnagyobb fertilitású csoportba, míg az NSZK, Ausztria és az Egyesült Királyság a legalacsonyabbba. Az 1980-as évek végén Írország, Svédország, Norvégia, az Egyesült Királyság és Franciaország teljes termékenységi arányszámai

⁹ A. J. Coale – S. C. Watkins: *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, 1986; Susan Cotts Watkins: *From Provinces into Nations: Demographic Integration in Western Europe, 1870–1960*. Princeton, 1991, 55–83.

voltak a legmagasabbak, míg Olaszország, az NSZK és Ausztria születési mutatói a legalacsonyabbak¹⁰ (2. táblázat).

A század első felében a fertilitás gyors csökkenésének folyamatát az első világháború kiváltotta hullámzások – a háború alatti különösen nagymértvű visszaesések, majd a háború utáni átmeneti növekedések – tették mozgalmassá. A fertilitás csökkenése már ekkor azt eredményezte, hogy a két világháború között Olaszország és Hollandia kivételével mindenhol a nettó reprodukciós szint alá csökkent a fertilitás.¹¹ A második világháborút közvetlenül követően egy rövid fertilitásnövekedés következett be a családok újraegyesülése nyomán, majd az 1940-es évek végén – 1950-es évek elején egy alacsonyabb fertilitású szakasz látható. Az ezután bekövetkezett „baby-boom” szinte egyformán érintette az összes nyugat-európai országot: a 60-as évek elejéig mindentől jelentősen megnöttek a születési arányok. A fertilitás növekedése ekkor jóval hosszabb ideig tartott és nagyobb mértékű volt annál, hogy az a háborúk után szokásos születésszám-növekedésnek tulajdonítható lett volna. Emellett a „baby-boom” összeomlása („baby-bust”) is igen hasonló időpontban – 1964 körül – és hasonló drámaisággal következett be. Ezután a fertilitás Nyugat-Európában többnyire gyorsan esett vissza, s a tendencia tovább gyorsult a 70-es évek elején. 1975-re a fertilitás majdnem minden országban – így például 1968-tól Svédországban, 1969-től Dániában, 1970-től az NSZK-ban – az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alá esett, s nem is emelkedett ezután efölé.¹² A „második de-

¹⁰ Alain Blum – Jean-Louis Rallu: European Population. In Alain Blum – Jean-Louis Rallu (ed.): *European population. II. Demographic Dynamics*. Paris, 1993, 3–6, 11–14, 18–28.

¹¹ Jean-Paul Sardon: Generation Replacement in Europe since 1900. Population. *An English Selection*, vol. 3 (1991) 22.

¹² David Coleman: New Patterns and Trends in European Fertility: International and Sub-National Comparisons. In David Coleman (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford, 1996, 11.

mográfiai átmenet”-nek is nevezett periódusban, a 70-es évek közepe után a fertilitás ezen alacsony szint körül ingadozott. Miután a dél-európai országokban is jelentősen csökkent a termékenység, az egyedüli jelentős kivétel Írország maradt, ahol továbbra is viszonylag magas volt a fertilitás, jóllehet a 70-es és 80-as években itt is folyamatosan – felére – csökkent a teljes termékenységi arányszám. A legtöbb északnyugat-európai és skandináviai országban a 80-as évek közepétől aztán átmenetileg ismét nőtt a termékenység. (Közöttük a legnagyobb mértékben ez Svédországban következett be, ami főként családpolitikai intézkedésekkel magyarázható.)¹³

A két világháború között nőtt a nyugat-európai országok fertilitásának relatív szórása, így a második világháború utáni mintegy két évtized jelentős konvergenciája csupán ezt volt képes ellensúlyozni. Az 1960–70-es években ismét jelentősen nőttek a különbségek az egyes országok termékenységi arányai között, amit a 80-as évek gyors és jelentős egysegesülési tendenciája követett mind a nyers születési ráta, mind a teljes termékenységi arányszám esetében. Összességében a fertilitás általános csökkenése ellenére a divergencia és a konvergencia jellemezte periódusok váltakozása miatt a legmagasabb és a legalacsonyabb fertilitású államok közötti különbségek a század eleje és vége között abszolút számokban csökkentek, de arányaikban alig¹⁴ (2., 19. táblázat).

A fertilitás Magyarországon is jelentősen csökkent a 20. század során. A század elején – az 1880-as években kezdődött, 44–46‰-es szintről induló gyors csökkenést követően – 39‰ körül volt a nyers születési ráta, s 5,3 körüli a teljes termékenységi arányszám, amelyek egyaránt meghaladták minden nyugat-európai ország megfelelő adatát. A század derekán – megváltozott területen – a magyarországi fertilitás

¹³ Coleman: European demographic systems of the future: convergence or diversity? 156.

¹⁴ Kaelble: *A Social History of Western Europe*. 162, 163.

már inkább közepesnek számított ugyanezen országokhoz hasonlítva. 1990-ben pedig a nyers születési ráta 12,1‰, a teljes termékenységi arányszám 1,84 volt. Előbbi valamivel a nyugat-európai átlag alatt alakult, utóbbi nyugat-európai viszonylatban jó közepesnek volt tekinthető¹⁵ (1. és 2. táblázat).

A csökkenést Magyarországon is kisebb fluktuációk szakították meg. Egyrészt a világháborúk itt is hullámszásokat okoztak a születésekben, de ezek már az első világháború alatt is a Nyugat-Európában jellemzőtől eltérő mozgásokat eredményeztek: ekkor csak Franciaországban volt jelentősebb a születések visszaesése, mint Magyarországon. A világháború után ugyan nőtt a fertilitás, de az még így sem érte el a háború előtti szintet.¹⁶ A 20-as évek közepétől ismét folyamatos csökkenés látható, ami a gazdasági válság éveiben felgyorsult. 1930-ban a teljes termékenységi arányszám már csak mintegy fele (2,8) volt a századfordulónak, így az 1910 és 1930 közötti két évtizedben a fertilitás csökkenése – nem számítva a világháborút – a legnagyobb mértékű volt a század során.¹⁷ Szintén sajátosság ezenkívül, hogy a második világháború alatt – szemben az első világháborúval – összességében alig csökkent a születési ráta. Mivel alig voltak elmaradt születések, a második világháború után sem nőtt a fertilitás a más európai országokban megfigyelhető látványos mértékben. Ezenkívül e rövid növekedési periódust követő-

¹⁵ Paul Demeny: Early fertility decline in Austria–Hungary: A lesson in demographic transition. In D. V. Glass – Roger Revelle (eds.): *Population and Social Change*. London, 1972, 153–172; Dányi Dezső: Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*, XX. évf. (1977) 1. sz. 56–87.

¹⁶ Acsádi György – Klinger András: *Magyarország népesedése a két világháború között*. Budapest, 1965, 25.

¹⁷ Kamarás Ferenc: A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest, 1997, 320.

en folytatódott a születési ráta alakulásának korábbi tendenciája, azaz a családok gyermekszáma folyamatosan csökkent, sőt a csökkenés üteme gyorsult – Magyarországon nem figyelhető meg a számos nyugat-európai országban és Észak-Amerikában jelentkező „baby-boom”. Emellett a második világháború utáni évtizedek további jellegzetességeként a nyers születési rátában, illetve még inkább a születések számában a korábbi évtizedeknél erősebb ingadozás alakult ki, ami elsősorban a különféle pronatalista népesedéspolitikai intézkedéseknek volt tulajdonítható.

1953-tól nagymértékben nőtt a születési ráta – az abortuszok végrehajtásának rendkívüli, minden terhességmegszakítást megtiltó szigorítása következményeként –, s néhány évig magas szinten (21-23‰) stabilizálódott. Ennek a rá következő évek „reakciójával”, vagyis az 1957-től kezdődő születésszám-csökkenéssel jelentős hatása volt a későbbi népesedési mintára is. Elindította ugyanis a jellegzetes demográfiai hullámokat, melyek a megfelelő női korosztály szülőképes korba lépésével, mintegy 20-24 évente azóta is ismétlődnek Magyarországon.

A legalacsonyabb szintet 1962–65-ben érték el a születések (12,9–13,1‰), mely negatív rekordnak számított a kor Európájában, sőt az egész világon is. A teljes termékenységi arányszám ekkor 1,8-re esett vissza. Pronatalista intézkedések következtében (1965: családi pótlék emelése, 1967: gyes bevezetése) a 60-as évek közepén a csökkenő tendencia megfordult: a születési ráta kismértékben emelkedett, majd 1967–73 között 15‰ körül állandósult, ami jóval a nyugat-európai átlag alatt volt. Egy újabb pronatalista intézkedéssorozat (például az abortusz enyhe szigorítása, a családi pótlék emelése) után 1974–76 között ismét nőtt a születési ráta (18‰-re), ami viszont ekkor már magasnak számított Európában (1. táblázat). 1977 az újabb fordulat éve volt, amikor ismét csökkenésnek indult a születési ráta (elsősorban a születések előrehozatalának eredményeként, vagyis a termékenységi szín-

vonat folytatódó csökkenésével, s ezenkívül kisebb részben a szülőképes női nemzedék nagyságának csökkenéséből adódóan). Az újabb csökkenés után a 80-as években 12‰ körül állandósult a nyers születési ráta.¹⁸ A teljes termékenységi arányszám 1990-ben 1,84 volt, ami mintegy 7%-kal meghaladta a nyugat-európai átlagot (2. táblázat).

Így Magyarországon a második világháború után a születési ráta a legalacsonyabb szinten mozgott Kelet-Európában (az NDK-val együtt), vagyis az inkább nyugat-európai, mint kelet-európai színvonalú volt. A fertilitás alakulását tekintve Magyarország bizonyos értelemben még meg is előzte Nyugat-Európát, hiszen Magyarországon a második világháború után a termékenység előbb csökkent az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alá.¹⁹

A reprodukciós minták számos, egymástól nehezen elkülöníthető szocioökonómiai és kulturális tényező kombinációjaként jönnek létre. A szocioökonómiai tényezők között a demográfiai átmenet elméletének szokásos megfogalmazásai Nyugat-Európában leggyakrabban a modernizációnak, ezen belül is különösen az iparosodásnak (illetve gazdasági fejlődésnek) és az urbanizációnak tulajdonítanak jelentőséget a fertilitás csökkenésének folyamatában, mégpedig oly módon, hogy az iparosodott és urbanizált területeken a születési ráták rendszerint alacsonyabbak.²⁰ Bár például a lakóhely jellege önmagában is befolyásolhatja a fertilitást, az iparosodás és az urbanizáció inkább közvetve, különböző további tényezőkön keresztül fejtette ki hatását: mint például az átlagos iskolai végzettség növekedése, a női foglalkoztatás

¹⁸ Klinger András: Magyarország népesedése az elmúlt negyven évben. *Statisztikai Szemle*, 63. évf. (1985) 373.

¹⁹ Kamarás: A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei. 323.

²⁰ Charles Tilly: *Historical Study of Vital Processes*. In Charles Tilly (ed.): *Historical Studies of Changing Fertility*. Princeton, 1978, 18–20.

emelkedése, melyek rendszerint negatív összefüggésben álltak a fertilitással a 20. századi Nyugat-Európában is.²¹ Igaz, nyilvánvaló kivételek is léteztek, mint például Olaszország, ahol a század végére a legalacsonyabb női foglalkoztatottság mellett alakult ki a legalacsonyabb fertilitási szint.²²

A modernizáció a fenti értelemben nem csupán a szűken vett gazdasági tényezőket jelentette, hanem magában foglalta az említett társadalmi folyamatokat is. A gazdasági tényezők és a fertilitás közötti ennél közvetlenebb kapcsolat feltételezésének hosszú tradíciói vannak. Az utóbbi évtizedek egyik legkiérleltebb és legnagyobb hatású interpretációs kísérlete R. A. Easterlin nevéhez fűződik, aki az aspirációk és a tényleges gazdasági helyzet közötti viszony hatására helyezi a hangsúlyt a fertilitás változásának magyarázata során.²³

Bár ez az elmélet a fertilitás rövid távú változásait kétségkívül magyarázhatja, ezeket sem feltétlenül egészében és nem minden esetben. Magyarázhatja például a 30-as évek fertilitáscsökkenését, de nem világítja meg annak okait, hogy sok országban (Franciaország, Anglia és Wales, Svédország, Németország) már jóval 1929 előtt a nettó reprodukciós szint alá esett a fertilitás. Szintén magyarázhatja az 50-es években szülőképes korba került nők magasabb gyermekszámát, de nem képes magyarázni a 70-es évek fejleményeit, amikor például az Egyesült Királyságban az előbb csökkenő, majd növekvő fertilitás és a szülővé váló korosztályok relatív bér-

²¹ A determinánsok katalógusát lásd Andorka Rudolf: *A gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest, 1987, 87–248.

²² Deborah Sporton: *Fertility: the Lowest Level in the World*. In: Daniel Noin – Robert Woods (eds.): *The Changing Population of Europe*. Oxford, 1993, 58.

²³ Lásd például Richard A. Easterlin: *The Economics and Sociology of Fertility: A Synthesis*. In: Tilly (ed.): *Historical Studies of Changing Fertility*. 57–133.

helyzete ellentétesen alakult.²⁴ Ráadásul a hosszú távú fertilitáscsökkenési trendre egyébként sem kínál magyarázatot ez a teória, hiszen az a jólét kétségkívüli növekedése ellenére következett be a 20. században. Az interpretáció hiányosságai valószínűleg abból adódnak, hogy – sok kritikát kiváltva – a gyermekvállalást alapvetően racionális döntésnek tekintti, amelyben a szülők egyetlen szempontja a költségek és a haszon józan mérlegelése.

A szocioökonómiai folyamatok mellett nem feledkezhetünk meg a reprodukciót alakító kulturális tényezőkről sem.²⁵ A gyermekszámra vonatkozó elképzelések átalakulását leggyakrabban az individualizáció és a szekularizáció folyamatához kapcsolják a 20. századi Nyugat-Európában. Az individualizáció e tekintetben azt jelenti, hogy a század során a család- és gyermekközpontú értékeket folyamatosan háttérbe szorították azok az értékek, amelyek az egyén önmegvalósításának biztosítanak elsőbbséget. Az értékek e „csendes forradalma”²⁶ különösen a század végén haladt előre Nyugat-Európában. Ph. Ariès szerint a szülők a 60-as évektől egyre kevésbé hajlanak arra, hogy a gyermekek köré szervezzék életüket, inkább arra törekcszenek, hogy ez fordítva történjék, a gyermeknevelést szervezik saját életük köré. Ez azonban – különösen több gyermek esetén – nehezen megvalósítható, így csökken a gyermekszám is.²⁷ Vagy, mint azt

²⁴ Michael Anderson: British population history, 1911–1991. In Michael Anderson (ed.): *British population history. From the Black Death to the present day*. Cambridge, 1996, 390.

²⁵ M. Murphy: Economic models of fertility in post-war Britain – a conceptual and statistical reinterpretation. *Population Studies*, vol. 46 (1992) 235–257.

²⁶ Ronald Inglehart: The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Postindustrial Societies. *American Political Science Review*, vol. 65 (1971) no. 4. 991–1017.

²⁷ Ariès, Philippe: Two successive motivations for the declining birth rate in the West. *Population and Development Review*, vol. 6 (1980) 645–650.

van de Kaa megfogalmazta, a 30-as években a „gyermekkirály szülőkkel” („king-child-with-parents”) volt jellemző, amit felváltott a század utolsó éveire a „király-pár egy gyermekkel” („king-pair-with-a-child”).²⁸

A vallásos értékek és normák korábbi erőteljes jelenléte mind a családi, illetve magánéletben, mind pedig a közéletben elősegítette a családalapítást és a nagyobb gyermekszám kialakulását. Így ezeknek a vallásossághoz kapcsolódó értékeknek a gyengülése, azaz a szekularizáció folyamata teret engedett a fertilitás csökkenésének is. Sőt, az 1960-as évektől nemcsak a vallásosság, s különösen az egyházakhoz kötődés gyengült meg a legtöbb nyugat-európai országban, hanem a más hagyományos társadalmi intézményekkel való azonosulás is. Az említett individualizációnak, vagyis az autonóm egyéni értékválasztásoknak ezáltal is egyre nagyobb tere nyílt a családi életben.²⁹

A fertilitás csökkenésének okai Magyarországon is részben ugyanazok voltak, mint Nyugat-Európában: a modernizáció, mindenekelőtt az iparosodás és az urbanizáció folyamatához kapcsolódó tényezők nyilvánvalóan itt is szerephez jutottak. Az iparosodás és az urbanizáció során a társadalmi szerkezetben nőtt azoknak a rétegeknek a súlya, amelyekben alacsonyabb volt a gyermekek száma. A falun élő népesség termékenysége a század során mindvégig magasabb volt a városban élőkénél, így a városi lakosság arányának növekedése csökkentette a fertilitást. Jelentősen nőtt a női iskolázottság és foglalkoztatottság is, ami szintén bizonyíthatóan hozzájárult a gyermekszám csökkenéséhez.³⁰

²⁸ Dirk J. van de Kaa: The past of Europe's demographic future. *European Review*, vol. 7 (1999) no. 4. 537.

²⁹ R. Lesthaeghe – J. Surkyn: Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and Development Review*, vol. 14 (1988) no. 1. 1–45.

³⁰ Andorka: *Gyermekszám a fejlett országokban*. 282.

A társadalomszerkezeti átalakulás megmagyaráz olyan fontos magyarországi sajátosságot is, mint a második világháború utáni, a nyugat-európai „baby-boom”-mal párhuzamosan lezajlott fertilitáscsökkenés. Ebben az időszakban ugyanis Magyarországon gyorsan és szinte teljesen eltűnt a mezőgazdasági cselédek és napszámosok rétege, amely a korábbi évtizedekben kitűnt termékenységeivel, s mintegy ellensúlyozta a többi réteg már akkor is viszonylag alacsony fertilitását.³¹

A gazdasági ciklusok Nyugat-Európához hasonlóan Magyarországon is részben magyarázhatják a fertilitás rövid távú ingadozásait – legalábbis a század első felében. Az 1930-as évek alacsony fertilitási szintjét például jelentős részben a gazdasági válságnak tulajdoníthatjuk. A század második felében azonban – mint arra Andorka Rudolf rámutatott – a gazdasági tényezőknek már inkább csak egy másik módon, a gazdasági aspirációk és a tényleges életszínvonal közötti távolság növekedésének értelmében lehetett jelentőségük. A 60-as évek alacsony termékenysége az életszínvonallal kapcsolatos hirtelen megnövekvő vágyak és a lehetőségek közötti táguló szakadékra is visszavezethető. Ez a szakadék a 70-es években némileg szűkült, fékezve a további gyors termékenységcsökkenést.³²

Mégis – mint Nyugat-Európában – e szocioökonómiai tényezők csak részben indokolhatják a fertilitáscsökkenést. A termékenység ugyanis az egyes említett társadalmi csoportokon belül is úgyszólván folyamatosan csökkent a század során: nemcsak az ipari, hanem az agrárnépességé, nem csupán a városi, hanem a falusi népességé, s nemcsak a magas képzettségű, munkát vállaló nőké, hanem az alacsonyabb iskolai végzettségű, eltartott nőké is.³³

³¹ Andorka: *Gyermekszám a fejlett országokban*. 285.

³² Andorka: *Gyermekszám a fejlett országokban*. 283.

³³ Andorka: *Gyermekszám a fejlett országokban*. 282, 283.

Ezenkívül a modernizáció (az iparosodás és az urbanizáció) folyamata önmagában azért sem lehet kielégítő magyarázat, mert a fertilitás jelentős visszaesése viszonylag mérsékelt iparosodási és urbanizációs fokon is bekövetkezhet, amire jó példa éppen a 19–20. századi magyarországi népességtörténet. Egyrészt a születéskorlátozásnak régi, jóval az ipari fejlődés kezdetei előttről datálható hagyományai láthatók a magyar népességben, s nem csupán a közép- vagy felső rétegeknél, hanem – fontos magyarországi sajátosságként – a paraszti közösségekben is. Az Ormánságban, a Sárközben már a 18. század vége óta kimutatható a nagymérvű születéskorlátozás a parasztság körében, s a 20. század első felében is a magyarországi városokénál jóval alacsonyabb fertilitás alakult ki.³⁴ Bár az „egykerendszer” a földbirtok elaprózódásának megakadályozását is szolgálhatta, ez mégsem nyújt meggyőző magyarázatot. Korabeli beszámolók egyértelműen jelzik, hogy erős normarendszer volt érvényben e közösségekben, amely büntette egynél több gyermek születését, illetve felnevelését.³⁵ Másrészt a második világháború után Magyarország kisebb termékenységgel rendelkezett, mint számos iparosodottabb és urbanizáltabb nyugat-európai ország.

Úgy tűnik tehát, hogy a fertilitással kapcsolatos normának és értékeknek, a kívánatos gyermekszámnak a társadalom minden rétegét érintő megváltozása Magyarországon kiemelten fontos szerepet kaphat a fertilitás csökkenésének interpretációjában.³⁶ A fertilitás regionális különbségeire vonatkozó kutatások is jelzik, hogy ezek önálló tényezők, s nem vezethetők vissza a fentiekben említett szocioökonómiai

³⁴ Andorka Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság*, 18. évf. (1975) 6. sz. 45–61.

³⁵ Hidvégi János: *Hulló magyarság*. Budapest, 1938, 63.

³⁶ S. Molnár Edit: Családi értékek – magatartások – demográfiai tendenciák. *Századvég*, 14 (Új folyam), 14. sz. 31–54.

faktorokra, mint az urbanizációs szint, az iskolázottság, a női munkavállalás színvonala stb. Utóbbiak ugyanis sem a 19. század végén, sem a két világháború között, de a 60-as években sem magyarázták a fertilitás regionális eltéréseit, illetve az eltérések nagy részét.³⁷

Nyilvánvaló magyarországi sajátosság ezenkívül az is, hogy a második világháború után a rövid távú ingadozások jelentős része a politikai intézkedések következménye volt. Egyrészt nyilvánvaló a népességgazdasági intézkedések jelentős hatása. A művi abortusz szabályozásának cikcakkjai nyilvánvalóan hatottak a termékenységre. Az 1953-as szigorítás átmenetileg jelentősen megnövelte a születések számát, majd az ezt követő engedékeny szabályozás nyilvánvalóan közrejátszott a gyors csökkenésben. Sőt, az abortuszok nyugat-európai összehasonlításban – az 50-es évek végétől korszakunkban mindvégig – rendkívül magas aránya hosszabb távon is csökkentette a fertilitást. A születéseket ösztönző szociálpolitikai, főként az anyasági támogatások pedig ellenkező irányban jártak ugyancsak kimutatható eredménnyel, legalábbis a fertilitás rövid távú alakulását illetően.

A szélesebb értelemben vett társadalom- és gazdaságpolitika szintén erősen hatott a termékenységre. Az 50-es évek erőltetett – és nagy társadalmi költségekkel járó – iparosítása közrejátszott a „baby-boom” magyarországi elmaradásában, s a 60-as évek elejének fertilitási mélypontja valószínűleg összefüggött az erőszakos kollektivizálás teremtette társadalmi légkörrel is. Ezenkívül a kommunista rezsim vallási életet korlátozó és az egyházak társadalmi befolyását visszaszorító politikája különösen gyors szekularizációs folyamatot ered-

³⁷ Paul Demeny: *Early fertility decline in Austria-Hungary*. 170; Andorka Rudolf: A regionális termékenységekülönbségeket befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. *Demográfia*, 12. évf. (1969) 1–2. sz. 114–124; Andorka Rudolf: A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. *Valóság*, 12. évf. (1969) 3. sz. 26–39.

ményezett Magyarországon 1945 után. A vallásos értékek visszaszorulása nyilvánvalóan a másutt is szokásos módon hatott a termékenységre, vagyis csökkentette azt.

A fertilitás csökkenésének időzítésében Nyugat-Európában és Magyarországon mutatkozó különbségek a folyamat okait illetően más eltéréseket is jeleznek. Nyugat-Európában a tradicionális család vonzerejének csökkenése (alternatív együttélési formák elterjedése, a párkapcsolatok stabilitásának csökkenése, a házasságon kívüli születések növekedése) a 60-as évektől a visszaesés mind fontosabb oka volt.³⁸ Magyarországon ellenben a legnagyobb termékenységszűkülési időszakokban sem csökkent a család és a házasság népszerűsége, vagyis a fertilitáscsökkenés a házasság- és családformák tradicionális kereteinek fennmaradása mellett zajlott le. A házassági mozgalom e sajátos magyar vonásait a későbbiekben vizsgáljuk.

A standardizált magyar adatok – melyek egyaránt figyelembe veszik a magyar fejlődésnek a nyugat-európai átlaghoz és a nyugat-európai mutatók szórásához viszonyított változását – azt mutatják, hogy a magyarországi fertilitás a század során összességében közelebb került a nyugat-európaihoz. Leginkább az 50-es és a 70-es években közelítette meg Magyarország a nyugat-európai fertilitási színvonalat. Igaz, a második világháború utáni közeledés csak rövid ideig tartott, mivel annak eredményeként jött létre, hogy míg Nyugat-Európában erősen nőtt, addig Magyarországon jelentősen csökkent a termékenység, s a két ellentétes trend következtében gyorsan ismét nagy különbségek alakultak ki, mégpedig ekkor már – a század során először – Magyarországon került a nyugat-európai átlag alá a fertilitási szint (19. táblázat).

³⁸ Jean-Claude Chesnais: Population Trends in the European Community, 1960–1986. *European Journal of Population*, vol. 3 (1987) 281–296.

A *halálozások* terén is jelentős változások zajlottak le a 20. század során Nyugat-Európában: a halálozási mutatók folyamatosan – bár az egyes országokban és időszakokban természetesen eltérő sebességgel – csökkentek. A mortalitás változásának dinamikáját a népesség korszerkezete által alapvetően befolyásolt nyers halálozási ráta csak részben mutatja: ennek értéke a századfordulón még 15,8 és 25,2‰ között volt a különböző országokban, a század közepére 7,5 és 12,7‰ közé csökkentek, 1990-ben pedig már 8,7 és 11,9‰ közé estek az adatok.³⁹ A népesség kormegoszlásának hatását kiiktató korszpecifikus mutatók – mint a várható átlagos élettartam és a csecsemőhalandóság – viszont ez esetben is árnyaltabb képet adnak, s így összehasonlításra is alkalmasabbak.

A 3. és 4. táblázat bemutatja a férfiak, illetve nők *születéskor várható átlagos élettartamának* alakulását a századelőn, majd a 20. század során különböző időpontokban. Míg a századelőn a legkedvezőbb mutatókkal rendelkező országokban (a skandináv országok Finnország kivételével) a férfiak születéskor várható élettartama alig érte el az 50 évet, addig a 20. század 80-as éveinek végén minden nyugat-európai országban meghaladta a 70 évet, sőt a legkiválóbb Norvégiában és Svédországban majdnem elérte a 75 évet. A nők esetében még ennél is nagyobb volt a növekedés, így 1990-re a nyugat-európai nők a férfiaknál átlagosan 6,5 évvel hosszabb életre számíthattak. Mindazonáltal a halandóság javulása egyik nem vonatkozásában sem volt egyenletes ütemű: a növekedés igen gyors volt a század első felében, de még az 1950-es években és az 1960-as évek elején is erőteljesnek volt mondható, majd az 1960-as évek második felében és a

³⁹ Brian R. Mitchell: *European Historical Statistics, 1750–1975*. London, 1981, 100–110; Oscar W. Gabriel – Frank Brettschneider (Hrsg.): *Die EU-Staaten im Vergleich*. Opladen, 1994, 498, 499.

70-es évek elején lelassult, az 1970-es évek végétől pedig ismét valamivel gyorsabb ütemben javult.

Külön figyelmet érdemel a *csecsemőhalandóság*, ami – már csak azért is, mert a halandóság csökkenésének legfontosabb területe volt – szintén jelentősen javult a 20. század során. 1900-ban még Németországban is 200‰ felett volt ez a mutató, de Svédországban és Norvégiában is alig csökkent 100‰ alá. A század 80-as éveinek végére ellenben már töredékére esett vissza, minden nyugat-európai országban a gyermekek kevesebb mint 9‰-e halt meg 1 éves kora előtt (5. táblázat). Különösen gyors volt a csökkenés 1950 és 1990 között, amikor évente mintegy 5%-kal csökkent a csecsemőhalandóság az Európai Unió országaiban, így annak szintje egyedül ez alatt a négy évtized alatt ¼-ére esett vissza.⁴⁰ A különbségek arányai a 90-es évekig az EU-n belül ugyan fennmaradtak – a vezető országok (Finnország, Svédország) és a leggyengébb mutatókkal rendelkezők között (Portugália, Görögország) mintegy kétszeres volt a különbség –, az általunk vizsgált országok között azonban a 70-es évektől nagy ütemben mérséklődtek az eltérések. Míg a század első ¾-ében a relatív szórási együttható 30% körül mozgott, addig 1990-ben már csak 11% volt (19. táblázat).

A fentiek alapján megállapítható, hogy egyértelműen és szinte folyamatosan mérséklődtek a különbségek az egyes országok között a mortalitás terén. Bár ez a csökkenés a század első felében is előrehaladt, ennek ellenére a második világháború után a nyugat-európai országok közötti halandósági különbségek még viszonylag jelentősek voltak. 1950-ben a legjobb mutatókkal rendelkező Hollandia, Norvégia, Svédország, Dánia és a legkedvezőtlenebb helyzetben lévő

⁴⁰ Daniel Noin: Spatial Inequalities in Mortality. In Daniel Noin – Robert Woods (eds.): *The Changing Population of Europe*. Oxford, 1993, 46, 47.

Finnország között 12 év volt az eltérés. A következő évtizedek nyilvánvaló konvergenciáját jelzi, hogy 1950 és 1990 között Hollandiában 3 évvel, míg Finnországban 12,3 évvel nőtt a férfiak születéskor várható átlagos élettartama. A gyors finn felzárkózás eredményeként 1990-ben az élen álló Svédország már csak 3,3 évvel előzte meg a leggyengébb mutatójú Finnországot. De a különbség nem csak a szélsőértékek között csökkent, amint a relatív szórás változásának dinamikája kiválóan mutatja: míg a nők és férfiak várható átlagélettartama terén 1900-ban 8-8% volt a relatív szórás, addig ez 1950-re már 5, illetve 3%-ra, 1990-re pedig 2, illetve 1%-ra mérséklődött. Az összes fontos demográfiai jelenség közül kétségkívül a halálozásban volt a legnagyobb a konvergencia a nyugat-európai országok között⁴¹ (19. táblázat).

A halálozás *magyarországi* alakulása a 20. század első és középső harmadában sok szempontból megfelelt a nyugat-európai tendenciáknak, hiszen e periódus során jelentősen javult a mortalitás. Ezt követően azonban stagnáltak, sőt romlottak a halálozási mutatók, s így jelentősen eltért a fejlődés dinamikája a nyugat-európaiaktól.

A 19. század 70-es éveitől Magyarországon a 35-39%-es nyers halálozási ráta – gyors csökkenés után – a századfordulóra elérte a 25%-os szintet. Ekkor a csökkenés üteme mérséklődött, s a világháború kitörésekor 23% körül mozgott e mutató. Az első világháború alatt – a közvetlen háborús áldozatokat nem számítva – a halálozási ráta némi emelkedést követően tovább csökkent, miként az Európa más országaiban is megfigyelhető volt.⁴² A háború utolsó évében a

⁴¹ Coleman: European demographic system of the future. 175.

⁴² Ennek a talán meglepő ténynek az oka a statisztika torzítása mellett – azaz hogy a távol lévő katonák halálozását nem vették figyelembe, ugyanakkor a népességbe beleszámították őket – mindenekelőtt a születések számának s így a halálozási mutatókat jelentősen befolyásoló – a világháború előtt a halálozások mintegy 30%-át jelentő – csecsemő-

ráta ismét megugrott (1918: 26,4‰), aminek az Európa-szerte jelentkező úgynevezett spanyolnáthajárvány volt az oka.

A háború után a nyers halálozási ráta ismét csökkent, de a háború előtti trendhez viszonyítva még évekig magas maradt: 1919 és 1924 között 20-21‰ volt. Az 1920-as évek közepétől újra nagymértékben csökkent, olyannyira, hogy 1930-ban már csak 15‰-et ért el ez a mutató. Ebben a periódusban ez a csökkenés az egyik legnagyobb volt mondható Európában. A 30-as években ismét nőtt kissé a halálozás – 1932-ben 18‰-re –, mégpedig egy főként a csecsemők között terjedő bélhurutjárvány miatt. Ez azonban átmeneti növekedés volt csupán, s a 30-as évek további részében is javultak a halálozási statisztikák. A második világháború alatt – a katonai áldozatokat nem számítva – 1943-ig tovább folytatódott a halálozás csökkenése, de 1944-ben már a polgári halálozások is emelkedtek.

A század első felében – ezen belül is különösen a két világháború között – mindkét nem esetében jelentősen nőtt a születéskor *várható átlagos élettartam* Magyarországon. A századfordulón a férfiaknál 36,6, a nőknél 38,2 év volt ez a mutató, de 1920–21-re 41, illetve 43,1 évre nőtt, míg 1941-ben a férfiak esetében már 54,9 évre, a nők esetében pedig 58,2 évre emelkedett, vagyis a férfiaknál 18, a nők esetében pedig 20 évvel volt magasabb, mint a századfordulón. Ez mindenekelőtt a csecsemőhalandóság jelentős csökkenésének volt az eredménye.

Közvetlenül a második világháború után annak utóhatásai (a rossz egészségügyi viszonyok, a gyenge táplálkozás) miatt nőtt a halálozási arány (1946: 15‰). 1947-től kezdődően már ismét kezdett javulni a halandóság. A következő mintegy

halálozásnak a stagnálása, vagyis relatív csökkenése volt. Az európai fejleményekre az első világháború idején. lásd Jay Winter: Some paradoxes of the First World War. In Richard Wall – Jay Winter (eds.): *The Upheaval of War*. Cambridge, 1988, 9–42.

másfél évtizedet a magyarországi halandóság leggyorsabb átalakulási időszakának tekinthetjük.⁴³ A halandóság gyors csökkenésével a nők születéskor várható átlagos élettartama az 1940-es évek végének 64 évről a 60-as évek közepén már 72 évre nőtt. 1949 és 1965 között a férfiaknál is nagyarányú javulás figyelhető meg, ami 60 évről 67 évre emelte ezt a mutatót.

A 60-as évek közepe azonban fordulatot eredményezett a halálozási ráta alakulásában. Az 1880 óta tartó csökkenő trend megfordult: a nyers halálozási arányszám a 60-as évek közepétől a 70-es évek végéig a 10‰ körüli értékről növekedni kezdett, s 1980-ra elérte a 13,6‰-et, 1990-re pedig a 14,1‰-et. De nemcsak a nyers halálozási ráta, hanem – bár nem ilyen mértékben – a korszpecifikus arányszámok is romlottak. A nők helyzete viszonylag kedvezően alakult, hiszen az ő halandóságjavulásuk csak lelassult, így a várható átlagos élettartamuk 1980-ban 72,7, 1990-ben 73,7 év volt. A férfiak ezen mutatója azonban előbb stagnált, majd fokozatosan csökkenni kezdett, s 1980-ban 65,5, 1990-ben pedig már csupán 65,1 év volt. Ez egyben azt is jelentette, hogy a nemek közötti halandósági különbség Magyarországon jóval nagyobb lett – 1990-ben a várható élettartam vonatkozásában több mint 8 év –, mint Nyugat-Európa országaiban. A mortalitás romlása nem egyformán érintette a különböző korosztályokat sem. Miként más kommunista országokban, úgy Magyarországon is a középkorú férfiakat sújtotta leginkább.⁴⁴

A magyarországi és a nyugat-európai fejlődés közötti különbségeket mutatja, hogy Angliában és Franciaországban

⁴³ Hablicsek László: *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, 1995, 15. /A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 54./

⁴⁴ Marek Okolski: *East-West Mortality Differentials*. In Blum–Rallu (eds.): *European Population*. II. 165–189.

1970 és 1990 között minden korosztályban javult a halandóság – eltekintve a huszonéves férfiakétól, ahol stagnált. A javulás nem volt egyenletes mértékű, Angliában a csecsemők, gyermekek és a középkorúak (40–60 év) esetében volt a legnagyobb, Franciaországban a csecsemők, gyermekek és a 40–70 közöttiek élvezték előnyeit a leginkább. Magyarországon ezzel szemben ugyanezen időszakban a 20 év alattiak kivételével minden férfikorosztály halandósága romlott, esetenként egészen drámai módon. Például egy 40 éves férfi halálozási kockázata 1990-ben körülbelül 60%-kal volt nagyobb a 20 évvel korábbinál.⁴⁵ Másként megfogalmazva: 1965-ben a 40 éves férfiak – itt már nem jelentkezik a születéskor várható átlagos élettartamot még javító 20 év alatti, s különösen csecsemő- és kisgyermekkorai tovább folytatódó halandóságcsökkenés – még 32,1 további életévet várhattak, két évtizeddel később már csak 29,1 évet. A nők esetében ellenben nem változott a 35,6 év még várható élettartam.

A *csecsemőhalandóság* Magyarországon a századfordulótól az első világháborúig 190 és 250‰ között alakult, vagyis messze nagyobb volt a nyugat-európai átlagnál. Az első világháború alatt egy év kivételével lényegében stagnált, s a háborút követően is egy ideig alig csökkent: 1920–24 között körülbelül 190‰ volt a csecsemőhalandóság. Csak az 1920-as évek közepétől figyelhető meg – visszaesésekkel is tarkított – javulás. Ennek következtében a 30-as évek közepén 150–160‰ között mozgott, sőt a második világháború előtt 120–130‰-re esett. A világháború éveiben tovább csökkent, s csak 1945-ben emelkedett 169‰-re.

A csecsemőhalandóság a második világháborút közvetlenül követően két évig magas volt, ezután azonban igen gyors

⁴⁵ France Mesle: Mortality in Eastern and Western Europe: A Widening Gap. In David Coleman (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford, 1996, 132, 133.

csökkenés következett be. Ennek okai hasonlóak voltak, mint Nyugat-Európában: elsősorban az antibiotikumok elterjedése és egyes (diftéria elleni stb.) vakcinák alkalmazása. Emellett ekkoriban nagyban nőtt az orvosi ellátás hozzáférhetősége is Magyarországon. A következő évtized végére 50% alá, a 60-as évek közepén pedig 40% alá süllyedt a csecsemőhalandóság, majd tíz évig 35% körül állandósult. Az 1970-es évek második felében újra gyorsult a csökkenés, aminek eredményeként a 80-as évek elejére 20% körüli szintre esett, 1990-ben pedig 14,8%-et ért el (5. táblázat).

A nagymérvű csökkenés ellenére a magyarországi csecsemőhalandóság európai viszonylatban mindvégig igen kedvezőtlennek számított. A század első harmadában jelentősen nőttek a különbségek Nyugat-Európához képest, s a második világháború után mintegy két évtized mérsékelt közeledése után ismét divergens folyamatok kezdődtek.

A halandóságban megfigyelhető divergencia – bár nyilván több tényező is szerepet kapott kialakulásában – a magyarországi és a nyugat-európai életkörülmények és életmód eltéréseivel jól magyarázható. Egyrészt az egészségügyi rendszer – különösen a prevenció terén meglévő – hiányosságai nyilvánvalóan közrejátszottak a magyar helyzet romlásában. A vizsgált korszak végén a halálozások 18%-a megfelelő egészségügyi ellátás esetén nem következett volna be, vagyis az úgynevezett „elkerülhető halálozások” közé tartozott, míg az Európai Unióban ez az arány 11% volt.⁴⁶ Emellett a lakosság egészséget károsító életmódja (különösen a nagymértékű dohányzás, a túlzott alkoholfogyasztás, az állati zsírok nagyarányú fogyasztása) s a munkavégzés jellegzetességei (rossz munkakörülmények, a túlmunkavégzés elterjedtsége

⁴⁶ Józan Péter: A halandóság alakulása Magyarországon. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti statisztikája (896–1995)*. Budapest, 1997, 376.

stb.) is a kedvezőtlen trend fontos tényezőjét jelenthetik.⁴⁷ A magyarországi halandóságromlás, illetve relatív halandóságromlás „rendszerspecifikusnak” is tekinthető, azaz a kommunista politikai és társadalmi rendszerhez kapcsolható. Ezt nemcsak a demográfiai átmenet összehasonlító elemzései bizonyítják, melyek azt mutatják, hogy például Ausztriában és Finnországban a demográfiai átmenet korábbi szakaszában a fő tendenciák azonosak voltak a magyarországiakkal,⁴⁸ hanem indirekt módon az is, hogy a 90-es évek közepétől ismét javulni kezdett a halandóság Magyarországon. A tágabb értelemben vett társadalmi okok, mint az emberek mindennapi életében a diktatórikus politikai rendszertől nem elválaszthatóan jelentkező konfliktusok, a folyamatos és nagymérvű kiszolgáltatottság és stressz, illetve az ilyen helyzetek megoldásának kulturálisan is kódolt csekély képessége szintén az egészségromláshoz vezethettek.⁴⁹

Összességében azt mondhatjuk, hogy a magyarországi halandósági viszonyok a 20. század során időnként konvergáltak Nyugat-Európához, de a század eleje és vége között összességében a divergencia volt jellemző. A konvergencia különösen erős volt a 30-as években, majd a 60-as évek első felében, amikor a legfejlettebb országok elérték egy olyan pontra, ahonnan már nehezebben tudták javítani mutatóikat, ugyanakkor Magyarország még képes volt fejlődésre. A 60-as évek közepétől azonban, miközben Nyugat-Európában tovább javultak a halandósági viszonyok, Magyarországon a felnőtt férfilakosság halandósága egyenesen romlani kezdett, amit egyenesen „epidemiológiai válság”-

⁴⁷ Marek Okolski: East-West Mortality Differentials. In Blum-Rallu (eds.): *European Population*. II. 165–189; Mesle: Mortality in Eastern and Western Europe. 140, 141; Józan: A halandóság alakulása Magyarországon. 376.

⁴⁸ Habcsek: *Az első és a második demográfiai átmenet*. 39.

⁴⁹ Losonczi Ágnes: *Ártó-védő társadalom*. Budapest, 1989, 320, 321.

nak is neveznek.⁵⁰ Ezzel erőteljes divergencia vette kezdetét a halandóság magyarországi és nyugat-európai fejlődésében, ami a 80-as években a Nyugat-Európán belüli gyors egységesülés következtében – különösen a csecsemőhalandóság terén – még erősödött is⁵¹ (19. táblázat).

⁵⁰ Józán Péter: Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években. I–II. *Statisztikai Szemle*, 72. évf. (1994) 1. sz. 5–20; 2. sz. 101–123.

⁵¹ Mesle: Mortality in Eastern and Western Europe. 127.

HÁZASODÁSI SZOKÁSOK

A házassodási szokásokban jelentős és sajátos változások következtek be a 20. századi nyugat-európai társadalmakban. A nyers házasságkötési ráta csak kevésbé mutatja az átalakulásokat, hiszen Nyugat-Európa átlaga 1000 lakosra számítva évi 7-8 házasságkötés volt egészen a 70-es évekig – melyben legfeljebb a háborúk okoztak nagyobb kilengéseket –, ezután pedig előbb 7, majd 6‰ alá csökkent ez a mutató. Az egyes országok közötti különbségek is keveset módosultak a század során – a relatív szórás mindvégig 12–15% között mozgott (6., 19. táblázat).

A sajátosságokat lényegesen jobban tükrözi két másik mutató, mégpedig az első házasságkötés átlagos életkorának, illetve az élethossziglani cölibátusnak az alakulása. Az a – más földrészek vagy Kelet-Európa társadalmaihoz viszonyítva⁵² – magas átlagos életkor, melyben a századfordulón az első házasságot kötötték szerte Nyugat-Európában (a férfiaknál 28 év, a nőknél pedig 26 év körül), lényegében a két világháború között is fennmaradt. A második világháború után azonban Nyugat-Európában a házasság és a család egyfajta reneszánszának újabb jeleként – a születési ráták meg-

⁵² John Hajnal: *European Marriage Patterns in Perspective*. In: D. V. Glass – D. E. C. Eversley (eds.): *Population in History*. London, 1965, 101–143.

ugrását, majd viszonylag hosszú ideig e magas szinten való stabilizálódását már megismertük az előzőekben – a házasság átlagos életkora igen jelentősen, több évvel csökkent: 1950 és 1970 között a legtöbb országban a férfiaknál 2-3 évvel, a nőknél 3-4 évvel esett ez a mutató. Ezt követően – általában a 70-es évek közepétől – azonban ismét gyorsan nőtt az első házasságkötés életkora, s az 1980-as évek végére Nyugat-Európa átlagában újra elérte a századelő szintjét.

A szélső pólusokat csak részben képviselték ugyanazon országok: a legmagasabb korban a század elején az ír, a francia és a német férfiak, valamint az ír, az osztrák és a német nők, a század végén a dán, a svéd és a svájci nők és férfiak kötöttek házasságot. A legalacsonyabb korban a századfordulón az olasz nők és a finn férfiak, míg a század végén a belga, a brit és az osztrák nők, valamint a brit, a belga és a finn férfiak házasodtak Nyugat-Európában (7. és 8. táblázat).

Az élethossziglani cölibátus – a házasságot soha nem kötők aránya a 45–54 éves korcsoportban⁵³ – alakulása szintén hasonló trendet követett, bár meg kell jegyezni, hogy e mutató évtizedes késéssel reagál a házasságkötési mozgalom változásaira. A cölibátus a századfordulón a férfiak esetében 8–28% között, a nőknél 10–24% között ingadozott – az alsó szintet mindkét nemnél Németország, míg a felső értéket Írország képviselte. Írország és a skandináv országok kivételével a házasságot nem kötők aránya a férfiak között csökkent a század első felében, a nőknél stagnálás vagy kismértékű növekedés látható. Az 50-es évektől azonban már a nők

⁵³ John Hajnal – s nyomában mások – a tárgyra vonatkozó klasszikus munkájában a 45–49 éves korcsoportban házasságot nem kötötteket alapul véve határozta meg az élethossziglani cölibátus arányát (Hajnal: *European Marriage Patterns in Perspective*. 101–104). Az alábbiakban – az adatok teljesebb hozzáférhetősége miatt – rendszerint a 45–54 éves korcsoporthoz viszonyítunk, ami azonban nem változtat lényegesen az eredményen.

esetében is minden országban jelentősen csökkent a cölibátusban élők aránya. Dánia és Olaszország kivételével a férfiaknál is csökkenés látható, bár ez nem volt olyan gyors ütemű, mint a másik nemnél. A nők esetében a folyamat intenzitását mutatja, hogy 1950 és 1970 között a nem házasok aránya a 45–54 éves nők között Norvégiában 20,7%-ról 9%-ra, Svédországban 19,1%-ról 8%-ra, Angliában és Walesben 15,1%-ról 8%-ra esett. Másutt kevésbé volt nagyarányú a csökkenés, de eleve sem volt olyan magas a kiindulási szint: Franciaországban, az NSZK-ban, Hollandiában és Dániában 12–14%-ról 7–10%-ra esett ez a mutató. Az 1970-es évektől a házasságot soha nem kötők aránya a nők között tovább csökkent, hiszen ekkor kerültek a vizsgált 45–54 éves korosztályba az 50-es évek intenzív házasságkötési periódusának idején huszonévesek. Igaz, a férfiakat ez a folyamat nem érintette, az ő esetükben ekkor már inkább a stagnálás volt jellemző. Ennek eredményeként a század 70-es éveitől a női cölibátus szintje – a század során először – a férfiak szintje alá süllyedt: 1990-ben a nyugat-európai férfiak átlaga 10,7%, a nőké pedig 7,1% volt (9. és 10. táblázat).

Az élethossziglani cölibátus mutatója kiválóan alkalmas a házasságkötési arányokban bekövetkezett hosszú távú változások jelzésére, de – mint jeleztük – a rövid távú ingadozásokat illetően kevésbé érzékeny ez a szám. Azok a mutatók, melyek az ilyen elmozdulásokra érzékenyebben reagálnak – mint például a teljes első házasságkötési arányszám – azt bizonyítják, hogy a legtöbb nyugat-európai országban – ugyanúgy, mint a házasságkötési átlagéletkorban – hozzávetőlegesen 1970-től jelentős változások indultak meg a fiatalok házasságkötési arányának alakulásában. A teljes első házasságkötési arányszám azt mutatja, hogy minden országban jelentősen csökkent a nupcialitás a 70-es években – a legnagyobb visszaesés Hollandiában következett be. Ez a folyamat a 80-as években a legtöbb országban folytatódott, bár a csökkenés üteme mérséklődött, s ekkor két alacsony házassodási

kedvű skandináv országban (Dánia, Svédország) már ismét valamelyest többen házasodtak.⁵⁴

Összességében a nyugat-európai társadalmak közötti különbségek az első házasságkötés átlagos korát illetően a 30–40-es évekre csökkentek a legalacsonyabb szintre, de azt követően ismét nőttek az eltérések, s így az 1980-as években hasonló mértékűek voltak, mint a századfordulón. A soha nem házasodók aránya terén egészen a 60-as évekig (férfiak), illetve a 70-es évekig (nők) nőttek a különbségek, azt követően pedig egy viszonylag nagy ütemű kiegyenlítődés következett be. Az utóbbi folyamat ellenére 1990-ben a különbségek még mindig nagyobbak voltak, mint 1900-ban (19. táblázat).

Bár a 19. század végén az átlagos *első házasságkötési életkor* kismértékben nőtt Magyarországon, a századfordulón a magyar házasodási szokások lényegében a Hajnal-féle osztályozás kelet-európai típusához voltak sorolhatók, még ha annak „mérsékeltebb” válfaját is alkották.⁵⁵ Nemcsak a nyers házasságkötési ráta volt minden nyugat-európai országénál magasabb (6. táblázat), hanem – ami ennél is sokatmondóbb a házassági rendszer szempontjából – a nők 1900-ban átlagosan 22,5 éves korban, a férfiak 26,4 évesen léptek házasságra, s közülük egyaránt csupán 4-5% *nem kötött házasságot* élete során (7. és 8. táblázat).

A 20. század első évtizedeiben, különösen pedig a 30-as években azonban nőtt az első házasságot kötők életkora. En-

⁵⁴ John C. Haskey: Formation and dissolution of unions in the different countries of Europe. In Blum–Rallu (eds.): *European Population*. II. 214, 215.

⁵⁵ Hajnal: *European Marriage Patterns in Perspective*. 103; Paul Demeny: Early fertility decline in Austria-Hungary: A lesson in demographic transition. In D. V. Glass – Roger Revelle (eds.): *Population and Social Change*. London, 1972, 164–168; Máire Ni Bhrolchain: East-West marriage contrasts, old and new. In Blum–Rallu (eds.): *European Population*. II. 461–479.

nek eredményeként a második világháború előtt a vőlegények átlagosan 27 évesek, a menyasszonyok pedig 23 évesek voltak, s ezek az életkorok a háború alatt, 1944-ben tetőztek, a férfiak esetében átlagosan 29,7 évvel, a nőknél 25,3 évvel. Szintén nőtt valamelyest ezekben az évtizedekben a házasságra soha nem lépők aránya: a második világháború előtt a férfiak 5-6%-a, a nők 7-8%-a maradt végérvényesen nőtlen, illetve hajadon. Ennek nyomán a házasságkötés átlagos életkora ekkor nem tért el lényegesen a korabeli nyugat-európai szinttől.⁵⁶ A közeledést elősegítette, hogy Nyugat-Európában már a század elejétől stagnált az átlagos első házasságkötési kor. A cölibátus arányában nagyobbak maradtak a különbségek, bár – különösen a nők esetében – itt is közeledett a magyar szint a nyugat-európai társadalmakéhoz (19. táblázat).

A második világháború után – az európai és észak-amerikai tendenciáknak megfelelően – egyértelműen a házasságkötési kedv növekedése figyelhető meg Magyarországon is: tovább nőtt – különösen az özvegyek és elváltak esetében – a házasságot kötők aránya, s csökkent az első házasságot kötők átlagéletkora is. Ráadásul míg Nyugat-Európában – mint láttuk – a 60-as évek végétől egyfajta fordulat következett be a nupcialításban, addig Magyarországon a 70-es évek második feléig nem történt lényeges csökkenés a házasságkötések szintjében. Ez még az élethossziglani cölibátus szintjében is mutatkozott, jóllehet az évtizedekkel korábbi házasságkötési viszonyok is hatottak erre. Különösen azonban a kormegoszlás eltéréseit kiszűrő úgynevezett teljes első házasságkötési arányszámok alapján állítható, hogy a házassodási kedv a 70-es évekig viszonylag magas szinten maradt. Egyedül az özvegyek és az elváltak újránházassodási hajlan-

⁵⁶ Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In Kovacsics (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. 342, 343.

dósága csökkent jelentősen már a 60-as évektől. Ebben az évtizedben az első házasságot kötő vőlegények átlagéletkora 24 évre, a menyasszonyoké pedig 21 évre sülyedt, s a 70-es évek közepén érte el a mélypontot az egész század során (a nők esetében ez 1974-ben 20,7 év, a férfiakéban 23,4 év volt). Ez azt is jelentette, hogy a vőlegények és a menyasszonyok átlagos korkülönbsége a második világháború előtti 4,7 évről 2,7 évre csökkent.

A 70-es évek közepétől a házasságkötési kedv kissé landadni kezdett Magyarországon is. Lassú növekedésnek indult az átlagos házasságkötési életkor, ami 1990-ben 21,5 év volt a nők és 24,2 év a férfiak esetében. Időközben azonban a nyugat-európai társadalmakban ennél lényegesen nagyobb mértékben nőtt ez a mutató, így Magyarország közeledés helyett inkább távolodott ettől a régiótól. Ennél gyorsabban változott a házasságkötések arányszáma, ami a cölibátus arányánál jobban tükröződött a naptári év alapján számított házassodási arányszámokban. Az 1987–88. évi korszpecifikus házasságkötési arányszámok tartós fennmaradása esetén az 1960-as évek második felében született magyar férfiak mintegy 82%-a, a nők 92%-a kötne házasságot 50 éves korig, ami a korábbihoz képest jelentős csökkenést mutatott.⁵⁷

Összességében tehát Magyarországon a két világháború között erősen halványult a Hajnal-féle osztályozás szerinti kelet-európai házassodási minta. 1930-ban mind a férfiak, mind a nők esetében az első házasságkötés átlagos életkora csupán 1 évvel volt alacsonyabb a nyugat-európai átlagnál. A házasságkötési gyakoriság is ekkor került legközelebb a nyugat-európai átlaghoz, bár az élethossziglani cölibátus szintjében ez – a számítás jellegéből adódóan – néhány évtizeddel később jelentkezett. A második világháború után

⁵⁷ Csernák Józsefné: Házassodási szokások Finnországban és Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 71. évf. (1993) 10. sz. 801.

azonban – különösen pedig a 60-as évek közepe és a 70-es évek vége között – ismét erőteljesen érvényesült Magyarországon a kelet-európai házassági minta. A 70-es évek végétől ugyan a házassági kedv csökkenése látható, de az Nyugat-Európában ennél is erősebb volt, így közeledés helyett inkább távolodásról beszélhetünk.⁵⁸ A 80-as évek változásai ellenére a házasságok nemzetközi viszonylatban magas aránya és az alacsony házasságkötési kor egyértelműen jelzi, hogy Magyarországon a házasság korszakunkban mindig úgyszólván monopóliummal rendelkezett a párkapcsolatok terén.

⁵⁸ Kathleen E. Kiernan: Partnership Behaviour in Europe: Recent Trends and Issues. In David Coleman (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford, 1996, 62–64.

A HÁZTARTÁS- ÉS CSALÁDSZERKEZET VÁLTOZÁSA

A háztartások és a családok nagysága és szerkezete viszonylag keveset változott az ipari forradalom alatt és a megelőző néhány évszázadban Nyugat-Európában – bár a szakirodalom e tekintetben nem mondható egységesnek.⁵⁹ Vitathatatlanul jelentős változások következtek be azonban a 20. század folyamán: csökkent az együtt élők átlagos száma, illetve egyszerűsödött a családok és a háztartások szerkezete. A változások nem utolsósorban a demográfiai átalakulásokra (például a fertilitás csökkenése, a mortalitás javulása, a nupcialitás csökkenése, válások növekedése) vezethetők vissza, de emellett más, nem demográfiai okok is nagyban közrejátszottak.

A század első felének nyugat-európai háztartásait illetően meglehetősen elszórt adatokkal rendelkezünk, mivel átfogó háztartás-statisztika csak egyes országokban készült ekkoriban, ezenkívül pedig a háztartás fogalmát is eleve eltérően alkalmazták az összeírások során. Bővebben léteznek kimu-

⁵⁹ A 20. század előtti időszak gazdag irodalmáról lásd Michael Anderson: *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914*. London, 1980; A családfejlődésről összefoglalóan lásd Michael Mitterauer – Reinhard Sieder: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*. München, 1991, 46–71. (Angolul uő: *The European Family*. Chicago, 1982.)

tatások a lakások átlagos lakószámára – bár többször ez esetben is csak a nagyobb városokra – vonatkozóan.⁶⁰ Annak ellenére, hogy az együtt lakók és a közös háztartást alkotók nyilvánvalóan nem jelentettek teljesen azonos csoportot, a gyakorlatban ezek a lakásstatisztikák jó megközelítéssel jelzik a háztartások alakulásának tendenciáit is, így felhasználhatóak az elemzés céljaira.

A fogalmak különböző definíciói és az adatok összehasonlíthatóságának – nem csak ezen a területen tapasztalható – problémái ellenére a háztartásnagyság változásának trendjei meglehetősen egyöntetűek. Az átalakulás fontos irányát jelzi, hogy a *háztartások átlagos nagysága* – ami a háztartásszerkezet legegyszerűbb, de egyszersmind legátfogóbb mutatójának tekinthető – jelentősen csökkent a század során Nyugat-Európában. A századelőn – Peter Laslett Északnyugat-Európára vonatkozó számításai szerint – 4,5 fő tartozott egy átlagos háztartáshoz.⁶¹ Viszonylag korai időpontban ismerjük a háztartások, illetve a lakások létszámát Franciaország és Anglia/Wales esetében. Franciaország 1901-ben a lakott lakások átlagos 3,5 fős, 1911-ben 2,9 fős létszámával a legalacsonyabb általunk ismert adattal rendelkezett – igaz, a nagyobb városokra vonatkozóan –, míg Anglia és Wales ugyanezen években a háztartások 4,5, illetve 4,4 fős átlagos létszámával a nagyobb átlagos háztartást formálók közé tartozott. A két világháború közötti gyors angliai csökkenés eredményeként már az 1950-es évek elejére gyakorlatilag kiegyenlítettődött a különbség e két ország között: a háztartások átlagos létszáma 1954-ben Franciaországban 3,1 fő, Angliá-

⁶⁰ Lásd például Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe*. Vol. II. Frankfurt/M., 1987, 283–331.

⁶¹ Anglia-Walesben a 20. század elején átlagosan mintegy 4,5 fő lakott egy háztartásban. Peter Laslett: *Mean household size in England since the sixteenth century*. Peter Laslett – Richard Wall: *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1972, 126.

ban és Walesben 1951-ben 3,2 fő volt. Ezek az adatok ekkor nagyjából megfeleltek a kontinens nyugati felén megfigyelhető átlagos háztartásnagyságnak, ami 1930-ban 3,71 fő, 1950-ben 3,35 fő volt. Ezt azért is biztos megállapíthatjuk, mert a 30-as évektől javul az adatok minősége és összehasonlíthatósága, hiszen ekkor már egyre reprezentatívabb módszerekkel és egyre több helyen készítettek háztartás-statisztikákat. Franciaország és Anglia adatai a második világháború utáni időszakban is együtt mozogtak – csökkenő irányban –, s 1990-re egyaránt átlagosan 2,6–2,6 fő lakott egy háztartásban e két országban. Nyugat-Európa többi részén szintén érvényesült a folyamatos csökkenés: a vizsgált országok átlagos háztartáslétszáma 1970-ben 2,98 fő, 1990-ben pedig 2,55 fő volt (11. táblázat). Ezzel párhuzamosan a század közepe és vége között mérsékelt kiegyenlítődés is végbement a nyugat-európai országok között e téren (19. táblázat).

E folyamatokkal összefüggésben a háztartásszerkezet átalakulásának két további trendje is szembeűnő: egyrészt a nagyobb – ötfős vagy népesebb – háztartások arányának csökkenése, másfelől az egyszemélyes háztartások arányának gyors növekedése.

Az ötfős, illetve ennél nagyobb méretű háztartások arányának csökkenése az átlagos háztartáslétszáméhoz nagyon hasonló dinamikát követett, ami nem meglepő, hiszen az utóbbi csökkenésének egyik legfontosabb tényezője volt, hogy egyre kevesebben éltek nagyobb háztartásokban. A háztartás- és lakásstatisztikákból következtethetően a századelőn – Franciaország és Belgium kivételével, ahol azonban csak a nagyobb települések adatait ismerjük – minden országban domináltak az ötfős és nagyobb háztartások, de visszaszorulásuk már a század első felében is gyors ütemben folyt: 1950 körül az országok többségében 20% alatti részaránnyal rendelkeztek. A további csökkenés nyomán a 80-as években az ötfős vagy nagyobb háztartások 10%-ot jóval meghaladó arányban már csak Írországból fordultak elő (12. táblázat). Ennek

ellenére a század közepéhez képest a 70–80-as évekre nőttek a relatív eltérések az egyes országok között (19. táblázat).

Az első világháború előtt az *egyszemélyes* háztartások Nyugat-Európában mindenhol, ahol az ország egészére vonatkozó adatokkal rendelkezünk, az összes háztartás kevesebb mint 10%-át tették ki. A század első felében csak mérsékelt volt ennek az aránynak a növekedése, a második felében azonban kimondottan gyors ütemű. Az 1980-as évek végén Svédországban már a háztartások 40%-a, a többi skandináv országban, az NSZK-ban, Svájcban és Ausztriában körülbelül $\frac{1}{3}$ -a, az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Hollandiában és Belgiumban a háztartások körülbelül 25%-a volt egyfős. Olaszország és Írország adatai ez esetben is az átalakulás vontatottabb ütemét mutatják (13. táblázat). Az arány növekedésével párhuzamosan a század második felében jelentősen csökkentek az eltérések is az egyes országok adatai között (19. táblázat).

A háztartások létszámcsökkenésének egyik nyilvánvaló oka a családok *átlagos gyermekszámának* visszaesése volt. Már a század első felében megindult a negyedik és nagyobb sorszámú születések arányának mérséklődése Északnyugat- és Közép-Európában, Skandináviában. A második világháború után – jóllehet a fertilitás egy ideig nőtt – ez a folyamat gyorsult, s kiterjedt Dél-Európára, illetve a harmadik születésekre is. Utóbbiak aránya az összes születésben az 1950-es években 15–20% között volt, míg 1980-ra ez 9–15%-ra esett Nyugat-Európában (Írország kivételével).⁶² Fontos megemlíteni, hogy az egygyermekes és a gyermektelen családok aránya nem nőtt, sőt a gyermekteleneké inkább csökkent a századelő és az 1980-as évek között – néhány kivételtől eltekintve, mint például Anglia és Németország/NSZK, ahol a

⁶² Ambrosius–Hubbard: *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. 23.

világháború előtti. 10, illetve 12%-ról az 1970-es évekre 15 és 17%-ra nőtt a mindvégig gyermektelen családok aránya. E folyamatok eredményeként egyébként – főként a második világháború után – az átlagos gyermekszám csökkenése mellett egyértelmű nivelláció figyelhető meg a kétgyermekes családok javára.⁶³

Szintén a háztartások átlagos létszámát csökkentette s egyzersmind szerkezetüket is egyszerűsítette, hogy a családokkal élő s a háztartáshoz tartozó cselédek, paraszti gazdaságokban és kisüzemekben-boltokban dolgozó *alkalmazottak* (segédek, tanulók stb.) rétege elvékonyodott, s immár a megmaradók sem a családokkal laktak, nem formáltak közös háztartást azokkal. Ezt jól mutatja Németország esete, ahol 1910-ben még a háztartások 17%-ában éltek együtt rokoni kapcsolatban nem lévő személyek, de a század végére ez a réteg már szinte teljesen eltűnt.⁶⁴

Ugyancsak fontos tényező volt a háztartások átalakulásának folyamatában a *családszerkezet* átalakulása. A család-történeti kutatások megállapítása szerint Északnyugat- és Közép-Európa jelentős területein már a preindusztriális időszakban – mind normatívan, mind statisztikailag – a nukleáris családháztartások domináltak, s kevésbé voltak elterjedtek az összetett – mint például a kiterjesztett vagy a több családmagból álló – családháztartások.⁶⁵ Adataink – melyek inkább a század második felére vonatkoznak – azt mutatják, hogy a 20. században is tovább folyt a családháztartások „nuklearizálódása”, vagyis csökkent a többgenerációs együttélések (szülők és felnőtt gyermekeik, esetleg unokáik együtt-

⁶³ Ambrosius–Hubbard: *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. 23, 24.

⁶⁴ K. Schwarz: Household trends in Europe after World War II. In Nico Keilman – Anton Kuijsten – Ad Vossen (eds.): *Modelling Household Formation and Dissolution*. Oxford, 1988, 76.

⁶⁵ Mitterauer–Sieder: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*. 55.

élése), illetve a nukleáris családmaggal/családdal együtt élő távolabbi családtagok (testvérek, nagybácsik, nagynénik stb.) aránya. A háromgenerációs együttélések száma például az NSZK-ban 1961-ben még több mint 1 millió volt, ám 1982-ben már csak feleannyit regisztráltak.⁶⁶ Svájcban már 1920-ban is viszonylag kevés olyan háztartás létezett, melyben a családmagon kívül rokonok is éltek, de 1980-ra ez is további mintegy harmadára, 2%-ra esett vissza. A másik végletet Olaszország képviselte, ahol 1971-ben továbbra is viszonylag magas, 8%-os volt ez az arány.⁶⁷

A nukleáris családháztartások növekvő dominanciája az összetett háztartásokkal szemben mindazonáltal nem jelentette azt, hogy az összes háztartás között nőtt volna arányuk a század során. Ezzel ellenkező folyamat zajlott le, hiszen különösen a század közepétől nőtt a nem tradicionális háztartások, mint a házasságon kívüli együttélések és – az előbbieken láttuk – az egyedül élők, az *egyszemélyes* háztartást formálók aránya is. Utóbbi egyrészt arra vezethető vissza, hogy a halálozási viszonyok javulása miatt emelkedett az idősek száma, akik vagy dolgoztak, vagy a javuló jóléti szolgáltatások miatt egyre kevésbé voltak ráutalva rokonaikra, s a leginkább talán individualizációként leírható értékvtás miatt is egyre többen éltek egyedül (általában özvegyek és nők). Másrészt – elsősorban a 60-as években – emelkedett az egyedül élő fiatalok, ezen belül is leginkább a nők száma, akik különösen a nagyvárosokban sajátos életformát/kultúrát kezdtek teremteni maguknak („Singles”).⁶⁸ Igaz, a 70-es

⁶⁶ K. Schwarz: Household trends in Europe after World War II. 74.

⁶⁷ K. Schwarz: Household trends in Europe after World War II. 73–76.

⁶⁸ Sibylle Meyer – Eva Schulze: Nichteheliche Lebensgemeinschaften – Alternativen zur Ehe? Eine internationale Datenübersicht. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 35 (1983) Nr. 4. 735–754; Kathleen Kiernan: Leaving Home: Living Arrangements of Young People in Six West European Countries. *European Journal of Population*, vol. 2 (1986) no. 2. 177–184.

években több országban (Hollandia, Norvégia, NSZK) stagnálást, a 80-as években pedig egyenesen a szülői háztól távol élő fiatal felnőttek arányának csökkenését jelezték a felmérések.⁶⁹ A második világháború utáni évtizedekben, s különösen a 70-es évektől – a válások miatt – szintén nőtt az egyszülős családok aránya, melyekben a gyermekek felnőtté válása után a szülő többnyire egyedül élt tovább. E tényezők következtében az 1980-as évekre a felnőttek nagy része már eltartott gyermek nélküli háztartásban élt. Egyedül Írországbán volt a felnőttek több mint fele mellett gyermek is jelen a háztartásban.⁷⁰

Bár Magyarországon – mint korábban láttuk – a házassodási szokásokban összességében figyelemre méltó állandóság volt tapasztalható, más vonatkozásban a családi együttélés keretei és tartalma jelentősen megváltoztak a 20. század során. Az átalakulások egyik vetületeként módosult a háztartások és a családok nagysága és szerkezete: mindenekelőtt csökkent átlagos nagyságuk, csökkent a nagy létszámú, s nőtt az egyfős háztartások jelentősége, s emellett nőtt a nukleáris családháztartások aránya az összetett háztartásokhoz képest. A változások iránya tehát nagyon hasonló volt a nyugat-európai társadalmakban jellemzőhöz, de mértéke gyakran jelentősen eltért az ott megfigyeltektől.

A *háztartások átlagos létszáma* Magyarországon már a századfordulón sem sokban különbözött a kontinens nyugati felén mértéktől: 1890-ben egy háztartás átlagosan 4,5 főből állt – pontosabban ennyi volt az egy lakásra jutó lakók száma. 1930-ban – már a mai országterületen és a későbbiekben alkalmazott definíciónak inkább megfelelő módon számítva – hozzávetőlegesen 3,9 főből tevődött össze egy tipikus ház-

⁶⁹ Nico Keilman: Recent trends in family and household composition in Europe. *European Journal of Population*, vol. 3 (1987) 304, 305.

⁷⁰ Ray Hall: Family Structures. In Noin-Woods (eds.): *The Changing Population of Europe*. 104.

tartás, 1949-re pedig az átlag tovább csökkent 3,6-re.⁷¹ Az e számlálások során használt háztartásfogalmak tehát nem voltak teljesen azonosak, a háztartások nagyságát a népszámlálások csak 1960 óta mérik egyforma elvek szerint. A csökkenés mindenestre azóta is töretlen volt: 1960-ban 3,1, 1970-ben 2,95, 1980-ban 2,8, 1990-ben pedig 2,6 fő volt az átlagos háztartásnagyság Magyarországon. Ezek az adatok még a század első felében mérteknél is kevésbé különböztek a nyugat-európaiaktól, vagyis a 60-as évektől közel azonossá vált a háztartások átlagos létszáma az ottanival (11. táblázat).

Az ötfős és ennél nagyobb létszámú háztartások aránya 1930-ban 33%-ot tett ki, 1960-ban – amióta erre megbízható országos adatok állnak rendelkezésre – valamivel a nyugat-európai átlag alatti volt 17%-os mértékével.⁷² Ezt követően a csökkenés mértéke kissé a nyugat-európai átlag alatt alakult, s így 1990-ben ezen háztartási kategória 8%-os aránya még a korábbiaknál is kevésbé tért el a nyugati társadalmak színvonalától (12. táblázat).

Az *egyszemélyes* háztartások súlya ugyan folyamatosan nőtt Magyarországon is, de ezt viszonylag alacsony bázisról indulva tette: 1930-ban 6, 1949-ben 10, 1960-ban 14,5%-ot ért el ezen típus aránya, s a következő évtizedekben is mindvégig a nyugat-európai átlagnál alacsonyabb volt.⁷³ 1990-ben az összes háztartás nem egészen ¼-ében élt egyetlen személy.

⁷¹ Thirring Lajos: Magyarország népessége 1869–1949 között. In Kovácsics (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. 295; Thirring Lajos: A lakások és háztartások Magyarországon 1930-ban. *Magyar Statisztikai Szemle*, XV. évf. (1937) 1–2. sz. 1–6.

⁷² 1930-ban a lakások megoszlása a 10 000 főnél népesebb községekben a bennük lakók száma alapján. Faragó Tamás: *Nemek, nemzedékek, családok és rokonok a XVIII–XX. században*. Doktori értekezés, 1994. MTA Kézirattár. Melléklet 49.

⁷³ 1930-ban szintén a lakások megoszlása a 10 000 főnél népesebb községekben a bennük lakók száma alapján. Faragó: *Nemek, nemzedékek, családok és rokonok*. Melléklet. 49.

Ennél kisebb arányt Nyugat-Európában csak Írországbán és Olaszországban (mindkét esetben 22%) figyeltek meg (13. táblázat). Ezen a téren tehát inkább divergenciáról, mint közeledésről beszélhetünk Magyarország és Nyugat-Európa társadalmi között.

A háztartásnagyság mérséklődésének alapvető oka az volt, hogy – a termékenység egy korábbi fejezetben bemutatott visszaesése következtében – az átlagos *gyermekszám* nagymértékben csökkent Magyarországon is. Míg 1935-ben az összes születés 15%-át tették ki a harmadik születések, addig a 70-es években – többé-kevésbé folyamatos csökkenés után – már csak 9-10%-át, s csak a 80-as évek második felében nőtt némileg ezek aránya. Ennél is nagyobb mértékben visszaesett a negyedik s magasabb sorszámú születések aránya az összes születésekben.⁷⁴ A családok gyermekszám szerinti tényleges megoszlása azt mutatja, hogy a századfordulón a családok nagy hányada még 4-nél több gyermekkel rendelkezett, az egyes társadalmi csoportok közötti igen nagyarányú különbségek mellett. Már a két világháború között is jelentősen kisebb lett a sokgyermekes családok aránya, s ez a folyamat felgyorsult 1945 után. 1949-ben a 45–49 év közötti, 20–29 éve házas nők 38,4%-ának volt 4 vagy több gyermeke, 1980-ban pedig már csak 8,9%-ának. Kisebb mértékben, de visszaesett a három gyermekkel rendelkező családok száma is. A három és több gyermekkel rendelkezők aránya szintén 1980-ban 23,4% volt. Ez nagyjából a belga és a holland szintnek felelt meg, s így a nyugat-európai átlagnál valamivel magasabbnak számított.⁷⁵

Ugyanakkor a négy- és többgyermekesek számának csök-

⁷⁴ *Time series of historical statistics, 1867–1992*. Vol. I. Budapest, 1993, 163.

⁷⁵ François Höpflinger: *Haushalts- und Familienstrukturen im inter-europäischen Vergleich*. In Stefan Hradil – Stefan Immerfall (Hrsg.): *Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich*. Opladen, 1997, 101.

kenésével párhuzamosan – mint Nyugat-Európa legtöbb országában – a második világháború után egyre kevesebb nő maradt gyermektelen: a fenti – 45–49 éves – női korcsoportban 1949-ben 10,3%, 1980-ban már csak 6,0%. Utóbbi tény oka Magyarországon is egyértelműen a meddőség csökkenése volt, főként a nemi betegségek visszaszorulása, illetve az egészségügynek a más eredetű meddőségek kezelésében elért fejlődése következtében. Az egy gyermekkel rendelkező nők száma jelentősen emelkedett a második világháború utáni évtizedekben, a 70-es évektől azonban már Magyarországon is kezdett visszaszorulni ez a családmódel a kétgyermekes módel javára a fiatalabb női korosztályokban. A gyermekszám Nyugat-Európában megfigyeltékhez hasonló nivellációját mutatja, hogy 1949-ben a két gyermeket szült 45–49 éves házasság nők aránya 20,3%, 1980-ban pedig már 43,6% volt.⁷⁶

Magyarországon a parasztgazdaságokban az idegen, a háztartásba is integrálódó munkaerő alkalmazásának már a század elején sem voltak olyan hagyományai, mint Nyugat-Európában. A kommunista hatalomátvétel után pedig politikai okok miatt sem volt lehetséges ilyen munkaerő alkalmazása. Szintén csökkentette a háztartások átlagos létszámát – és egyben komplexitásának mértékét –, hogy a tehetősebb családokkal együtt élő, a háztartások átlagos nagyságát növelő, s még a két világháború között sem jelentéktelen nagyságú háztartási *alkalmazottak* (cselédek) rétege a második világháború után ugyancsak hirtelen és teljesen megszűnt.⁷⁷

Az *egyszemélyes háztartások* arányának növekedését Magyarországon elsősorban az idős, egyedülálló emberek számának emelkedése okozta, részben az átlagos élettartam ja-

⁷⁶ Andorka: *Gyermekszám a fejlett országokban*. 292.

⁷⁷ A két világháború közötti városi cselédségről lásd Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, 1983, 24–30.

vulása következtében, de a családok fokozódó elkülönülése is közrejátszott ebben. A válások számának emelkedése szintén mind több egyfős háztartást eredményezett, azonban a fiatalok életstílusának megváltozása a nyugat-európainál jóval mérsékeltebben járult ehhez hozzá – hiszen a korai házasság fenntartotta egyeduralmát, s így a fiatalok házasságkötés előtti önálló háztartásformálása már csak ezért sem volt számottevő még a század utolsó harmadában sem.

Szintén nagy jelentőségű volt a háztartások átlagos létszámának és szerkezetének változása szempontjából a *család-szerkezet egyszerűsödése*, vagyis a háztartásban a nukleáris család tagjai (férj-feleség, nem házas gyermekük) mellett más rokonok jelenlétének ritkulása.

Az idézett 19. század végi, mintegy 4,5 fős átlagos háztartásnagyság önmagában is alátámasztani tűnik azt, hogy a többgenerációs együttélés (a nagycsaládnak is nevezett forma), vagyis amikor a szülők közös háztartásban élnek házas gyermekeikkel, esetleg unokáikkal, a vizsgált korszak elején sem lehetett igazán elterjedt Magyarországon. A családtörténetben nemzetközi vonatkozásban valóban születtek olyan kutatási eredmények, melyek bemutatták, hogy az adott nyugat-európai halálozási viszonyok mellett a szülők eleve nem nagy számban érték meg gyermekeik házasodását,⁷⁸ s cáfolták a nagycsaládtól a kiterjesztett családon át a nukleáris családig tartó, lineáris történeti fejlődés tézisé.⁷⁹

⁷⁸ Nyugat-európai vonatkozásban ennek bizonyítására lásd Thomas K. Burch: Some demographic determinants of average household size: An analytical approach. In Peter Laslett – Richard Wall (eds.): *Household and Family in Past Time*. 91–102; Mitterauer–Sieder: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*. 58–60.

⁷⁹ Lásd mindenképp Peter Laslett, illetve a Cambridge Group for the Study of Population and Social Structure tevékenységét Peter Laslett – Richard Wall (eds.): *Household and family in past time*. Cambridge, 1972. Ezenkívül Mitterauer–Sieder: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*. 46–71.

A századfordulóról viszonylag kevés adattal rendelkezünk a magyarországi családszerkezetre vonatkozóan, mivel a történeti demográfiai kutatások sokkal inkább a 18. század végére – 19. század elejére koncentráltak. E kutatások szerint a 18–19. század fordulóján a nukleáris családháztartások mintegy 4/5-ös aránnyal domináltak ugyan Magyarországon,⁸⁰ a 19. század első harmadában azonban nőtt az összetett háztartások aránya.⁸¹ Úgy tűnik, hogy a „kiterjesztett” vagy a „több családmagból álló családháztartás” kialakulásának Magyarországon kevésbé voltak demográfiai akadályai, mint Nyugat-Európában. A családrekonstrukciós vizsgálatok szerint ugyanis egyes falusi közösségekben már a 18. század végén is a házasságkötés és a házasság felbontásának aránya megérté elsősorú volt – amiben szerepe volt a nyugat-európai-nál lényegesen alacsonyabb első házasságkötési kornak,⁸² később pedig a komplexebb háztartások alakításának demográfiai korlátai is tovább csökkentek. A 19. század második felében ugyan ismét egy háztartás-szerkezeti egyszerűsödési folyamat zajlott le,⁸³ meggyőző néprajzi, illetve történeti antropológiai bizonyítékok azonban vallanak a tradicionális összetett családháztartások („nagycsalád”) létezéséről a 19. századi magyar paraszti népességben.⁸⁴ Sőt – bár a nagycsa-

⁸⁰ Dányi Dezső: Háztartás- és családstruktúra az iparosodás előtt. In *Történeti statisztikai tanulmányok*. 3. Budapest, 1977, 58.

⁸¹ Faragó Tamás: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés, 1787–1828. In *Történeti statisztikai tanulmányok*. 3. Budapest, 1977, 115.

⁸² Andorka–Faragó: Pre-industrial household structure in Hungary. In Richard Wall (ed.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983, 305.

⁸³ Faragó: *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828*.

⁸⁴ Morvay Judit: *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest, 1956; Fél Edit: *Egy kistársadalmi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata*. Érsekújvár, 1944. /Kisalföldi Közlemények, 1/3./; Edit Fél – Tamás Hofer: *Proper peasants*. Chicago, 1969, 103.

lád kifejlett formája már az 1920-as évekre szinte teljesen felbomlott –, egyes elszigeteltebb falusi közösségekben a század közepén is voltak nyomai.⁸⁵ E munkák alapján jelek mutatnak arra, hogy a kiterjesztett család vagy több családmag együttélése számos közösségben követett minta volt korszakunk elején: vagyis ahol a szülők megérték ezt a kort, ott gyakran közös háztartást alkottak házas gyermekeikkel. Így a családi ciklus egy bizonyos szakaszában annak ellenére is elterjedt lehetett az ilyen típusú együttélés, ha az egész népességre vonatkozóan csak viszonylag alacsony átlag adódott.

A családszerkezet 19. század végi – 20. század eleji jellemzőiről tehát viszonylag kevés átfogó információval rendelkezünk. Elegendőnek tűnnek azonban a bizonyítékok arra vonatkozóan, hogy a 20. század során a családszerkezet átalakulása érintette a felmenő ági rokonok együttélése révén és más módon keletkező összetett (kiterjesztett, illetve több családmagból álló) családháztartások elterjedtségét. Ezenkívül megváltoztak az ilyen együttélések funkciói is.

A század folyamán a családháztartások „nuklearizációja” Magyarországon is megfigyelhető: az összetett családháztartások aránya csökkent, a nukleáris és – mint láttuk – az egy-személyes háztartások aránya ellenben folyamatosan nőtt. Ennek ellenére Faragó Tamás becslése szerint 1949-ben a háztartások nem kevesebb mint 22-24%-a állt több családból, illetve volt jelen a család mellett más rokon is.⁸⁶ A háztartási statisztika szerint a háromgenerációs családháztartások aránya még 1960-ban is 12,4% volt, ami egyben azt jelentette,

⁸⁵ Morvay Judit: The joint family in Hungary. In *Europa et Hungaria*. Budapest, 1965, 231, 239; A nagycsaládra lásd még Fél Edit: *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata*; Morvay: *Asszonyok a nagycsaládban*.

⁸⁶ Faragó: *Nemek, nemzedékek, családok és rokonok*. Melléklet. 38.

hogy a lakosság ennél jóval nagyobb aránya élt ilyen családban.⁸⁷

A háztartások komplexitásának a csökkenés ellenére is fennmaradó viszonylag magas átlagos szintjét jelzi az is, hogy 1970-ben a háztartások 17,8%-ában, s még 1990-ben is 11,8%-ában több család lakott, vagy a család mellett más rokon is jelen volt, s ilyen háztartásokban élt az előbbi időpontban a lakosság 28,1, illetve a későbbiekben 19,1%-a. Legtipikusabb esetként a szülők és a megházasodott gyermek(ek), illetve az özvegy szülő és gyermekének családja élt együtt. Ezek lényegesen magasabb arányok, mint amelyek a nyugat-európai társadalmakban kialakultak: 1970-ben 7 vizsgált nyugat-európai ország (Anglia, Hollandia, Belgium, Svájc, NSZK, Norvégia, Finnország) közül mindegyikben 4–6% között volt a komplex háztartások aránya, s csak Finnországban érte el – a használt definíciótól függően – a 7, illetve 9%-ot.⁸⁸ A magyarországi háztartások összetételének alakulását a Peter Laslett által kidolgozott háztartás-típológiát alkalmazva a 14. táblázat mutatja.⁸⁹

Természetesen a 19. századi paraszti nagycsalád és a század második felének többgenerációs együttélései közötti közvetlen kapcsolat aligha feltételezhető, hiszen időközben jelentősen megváltozott az ilyen együttélések tartalma. A vá-

⁸⁷ A családstatisztika szerint 1960-ban a családok 7,5%-a volt háromgenerációs. Az eltérést az magyarázhatja, hogy a népszámlálás során a közös háztartásban élő családok feltételezhetően gyakran több családnak vallották magukat, mivel így – például lakásigényeik kielégítésénél a sajátos kommunista hiánygazdálkodásban – különféle előnyöket reméltek. Következésképpen a háztartás-statisztikai adat megbízhatóbbnak tűnik. – Kósa Erzsébet: Adalékok a mai magyar család generációs viszonyainak alakulásához. In Lócsei Pál (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest, 1971, 123, 124.

⁸⁸ R. Wall: Introduction. In Wall (ed.): *Family forms in historic Europe*. 48.

⁸⁹ Peter Laslett: Introduction: The history of the family. In Laslett–Wall (eds.): *Household and family in past time*. 28–31.

rosban élők viszonylag magas aránya az összetett családház-
tartások között a második világháború utáni évtizedekben⁹⁰
már önmagában is utal arra, hogy nem, vagy nem elsősorban
az életmód, illetve a termelési folyamat eredményezte kiala-
kulásukat, hiszen a városokban erről eleve alig lehetett szó.
Ekkor már döntően más okok, mindenekelőtt a lakáshiány
következtében jöttek létre a kiterjesztett családok.⁹¹ Így volt
ez a falvakban is, ahol – főként a mezőgazdaság kollekti-
vizálása nyomán – szintén alapvetően átalakultak a család
funkciói.⁹² Ugyanekkor a komplex családház-
tartások magas arányában nagy szerepe lehetett az erre vonatkozó, ezt tá-
mogató normák továbbélésének is.

Emellett nem csupán a (család)ház-
tartások szerkezete egy-
szerűsödött a 20. században, hanem az átalakulás fontos irá-
nyaként egymástól való elkülönülésük is előrehaladt. A 19.
század végén a formailag önálló háztartások is gyakran össze-
fonódtak: gondoljunk csak a bérbeadó által foglalkoztatott s
gyakran a szállásért is munkával fizető alkalmazottra. Buda-
pesten még 1910-ben is csak a háztartások 42,6%-a élt ma-
gában egy lakásban, a többi albérllőként-ágybérllőként, vagy
éppen lakása egy részét ezeknek kiadva, 1930-ban ellenben
már 60,8%-uk lakott egyedül.⁹³ Nem egyszerűen a nukleáris

⁹⁰ 1970-ben a felmenő ági rokonok által alkotott háztartások aránya a falvakban 6,4%, Budapesten 3,6%, vidéki városokban 3,8% volt. Cseh-Szombathy László: A mai magyar család legfőbb jellegzetességei. In Cseh-Szombathy László (szerk.): *A változó család*. Budapest, 1978, 46.

⁹¹ A komplex családház-
tartások arányát statisztikai torzítás is növel-
hette, ugyanis a sajátos bérlakás-elosztási rendszer miatt a nagyobb
városokban gyakran fiktív módon jelentkeztek be a családtagok egymás-
hoz (például az unokák a nagyszülőkhöz) a bérletre való jogosultság
megtartása, illetve megszerzése érdekében.

⁹² Kósa: Adalékok a mai magyar család generációs viszonyainak alaku-
lásához. 117–146.

⁹³ Faragó Tamás: Lakások és háztartások Budapesten, 1850–1944. *Sta-
tisztikai Szemle*, 70. évf. (1992) 3. sz. 265. [Angolul Tamás Faragó:

családháztartások „kikristályosodása” folyt tehát, hanem a nukleáris családok elkülönülése, a családon belüli intimitás térbeli lakásfeltételeinek kialakulása is. Ez a folyamat a század második felében is gyorsan haladt, különösen a családdal rokoni kapcsolatban nem lévő együttlakók száma csökkent ekkoriban.

Összefoglalóan tehát Magyarországon a 20. században mindvégig a nyugat-európaihoz hasonló volt a háztartások átlagos létszáma, s a meglévő kis különbségek is fokozatosan csökkentek. A nagy létszámú – ötfős és e feletti – háztartások arányában is hasonlóságot láthatunk, szintén az eltérések mérséklődésével. Még a 80-as években is elmaradt azonban a kontinens nyugati társadalmainak átlagos szintjétől az egyfős háztartások aránya, s a folyamatos csökkenés ellenére a század végén is nemzetközi viszonylatban igen magas maradt az összetett (kiterjesztett és a több családmagból álló) háztartások aránya. Ezeken a területeken a konvergenciának nem volt jele.

Mindazonáltal valószínűleg helyesen járunk el, ha a család változását nem csupán a létszám, illetve az együtt élő generációk számának oldaláról vizsgáljuk. Az átalakulás nem írható le megfelelően a háztartások szerkezetének megváltozásával,⁹⁴ mivel a hagyományos (nagy)családot nem tekinthetjük egyszerűen több felnőtt generáció együttélésének, hanem speciális magatartásformák (és funkciók) jellemezte közösségnek: a patriarchalizmus mellett igen erős a nemek szerinti munkamegosztás a családban; a termelőmunka és a családi otthon helye egybeesik, vagyis a család gazdasági egységként működik. Ebben a megközelítésben gyakran a múlt

Housing and Households in Budapest, 1850–1944. *History and Society in Central Europe*, vol. 1 (1991) no. 1. 29–63.]

⁹⁴ Lásd erre a Balkán vonatkozásában Michael Mitterauer: *Family contexts: The Balkan in European Comparison. History of the Family*, vol. 1 (1996) no. 4. 387–407.

század végi magyarországi nukleáris paraszti család is a nagycsalád „miniatűr formája” volt,⁹⁵ vagyis rendelkezett annak fontos jellemzőivel. Ebből következően a családtagok közötti viszony átalakulása legalább annyira tükrözi a család változását, mint a generációs statisztikák. Ennek vizsgálata a következő részek tárgya.

⁹⁵ Morvay: *The joint family in Hungary*. 233.

A HÁZASTÁRSÁK KÖZÖTTI VISZONY

A preindusztriális család – a társadalmi szerkezetből adódóan, amelyben a paraszti népesség dominált – jellemzően önellátó, mezőgazdálkodást folytató termelési egység is volt egyben. Az iparosodással a család funkciói gyors változásnak indultak szerte Nyugat-Európában: a termelés helyett egyre inkább a fogyasztás színterévé vált, és más szerepek – mint például az oktatási, az időseket-betegeket ellátó és egyebek – fokozatos elvesztése ugyancsak lehetővé tette számára, hogy eddig kevésbé hangsúlyos funkciói – mint a gyermekek szocializációja és a felnőtt tagok érzelmi egyensúlyának megteremtése/fenntartása – nagyobb szerepet kapjanak.⁹⁶ Sokan tagadják, hogy ez a funkcionális megközelítés valóban magyarázza a család átalakulását, s – mint L. Stone vagy E. Shorter – a változások lényegét a házastársak és általában a családtagok közötti érzelmi kötődés erősödésében, a személyes szabadság, autonómia családon belüli keresésében/elismerésében, fő okát pedig az iparosodáshoz kapcsolódó társadalmi-gazdasági mozgatók helyett inkább kulturális erőken fedezik fel, már csak azért is, mert a család fenti érte-

⁹⁶ Erre lásd például Talcott Parsons: *Structure and Process in Modern Societies*. Glencoe, 1960, 302; Mitterauer–Sieder: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*. 100–125.

lebenben vett átalakulása az ipari forradalom előtt megindult.⁹⁷

Azt azonban mindkét megközelítés elismeri, hogy a családban egyre nagyobb szerephez jutott a házastársak közötti érzelmi kapcsolat, s a gyermekek felnevelése is a családi élet középpontjába került. Ez a család privatizálódásaként, illetve emocionalizálódásaként is emlegetett átalakulás természetesen fokozatosan zajlott le Nyugat-Európában. Az új családfelfogás először a középrétegekben vált dominánssá, majd onnan terjedt tovább a felsőbb és alsóbb rétegekre, s e változások javában tartottak a 20. században is – a legtöbb társadalomban csak a század közepére/második felére játszódtak le többé-kevésbé teljesen.

A házastársak közötti új jellegű, a korábbinál egyenlőbb szerepfelfogású, „szimmetrikusabb”⁹⁸ kapcsolatok kialakulása összefüggött a nők társadalmi helyzetének megváltozásával. Ennek valószínűleg legfontosabb egyedi tényezője a nők munkavállalási lehetőségeinek javulása, a *női foglalkoztatottság* jelentőségének növekedése volt – egyes történészek-szociológusok szerint ez egyenesen a családi viszonyok átalakulásának legfontosabb oka a 20. században. Ezen a téren elsősorban a női foglalkoztatottak arányának növekedése és a nők relatív – férfiakhoz viszonyított – bérezésének javulása tarthat számot figyelmünkre.⁹⁹

A századelőn mérsékelt különbségek léteztek a női foglalkoztatottságban az egyes nyugat-európai országok között. 1900-ban Ausztriában, Svájcban, a skandináv országokban

⁹⁷ Lawrence Stone: *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500–1800*. New York, 1979, 21, 22; Edward Shorter: *The Making of the Modern Family*. New York, 1976.

⁹⁸ Michael Young – Peter Willmott: *The symmetrical family*. New York, 1973.

⁹⁹ John Ermisch: *The Economic Environment for Family Formation*. In Coleman (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. 144–162.

az összes kereső valamivel több mint $\frac{1}{3}$ -a volt nő, míg Németország, Franciaország, Belgium, Olaszország, Nagy-Britannia megfelelő aránya egyaránt 30% körül mozgott. A relatíve legkevesebb nő a vizsgált országok között Hollandiában dolgozott, ahol a nők aránya az összes kereső között 25% alatt volt. Bár az első világháború alatt a női foglalkoztatottság több hadviselő országban jelentősen megnőtt, azt követően ismét visszaesett – gyakran egyenesen az 1900-as szint alá –, s a két világháború között – már csak a gazdasági nehézségek, főként a munkanélküliség miatt is – rendszerint nem mozdult el erről a színvonalról¹⁰⁰ (15. táblázat).

A második világháború utáni évtizedekben Nyugat-Európában általában nőtt a női foglalkoztatottak aránya az összes kereső között, de ez a fejlődés korántsem volt minden országban és periódusban egyforma ütemű és egyenes vonalú: például Olaszországban a 60-as években átmenetileg visszaesett a nők aránya a – legalábbis a legális – munkaerőpiacon, de Hollandiában is először csökkenés látható, s csak igen későn, a 70-es években nőtt nagyobb mértékben a női foglalkoztatottság.¹⁰¹ Az országok sorrendje 1945 és 1990 között részben átrendeződött: Hollandia, Olaszország, Írország mindvégig sereghajtó maradt, ezzel szemben a skandináv országokban gyors fejlődés után az 1980-as évekre a legnagyobb – 45-48%-os – női foglalkoztatottság alakult ki, holott ezeket – Finnország kivételével – a világháború után

¹⁰⁰ A női foglalkoztatottság alakulására összefoglalóan lásd Kaelble: *A Social History of Western Europe*. 129. Különböző országokra a 20. század közepéig lásd E. Boserup (ed.): *Female labour before, during and after the Industrial Revolution*. (8th International Economic History Congress, B5). Budapest, 1982.

¹⁰¹ Katja Boh: *European Family Life Patterns – A Reappraisal*. In uő et al. (eds.): *Changing Patterns of European Family Life. A Comparative Analysis of 14 European Countries*. London – New York, 1989, 271, 272.

még csak közepes arány jellemezte.¹⁰² A növekedés átlagos üteme a 70-es és a 80-as években volt a legnagyobb. Ekkor már azon országokban is, ahol korábban alacsony volt az otthonon kívül dolgozó nők aránya – mint az említett Olaszország vagy Hollandia –, nőtt a női foglalkoztatottak aránya, s elérte az összes munkavállalón belül az $\frac{1}{3}$ -os szintet. Azonban míg Dániában, Svédországban, Norvégiában valóban meredeken emelkedett a munkát vállaló nők száma, 1960 és 1985 között a női foglalkoztatottak arányának növekedése több országban – Ausztria, NSZK, Írország, Olaszország, Svájc – egészében vagy szinte teljes egészében annak eredménye volt, hogy a férfiak aktivitási rátája visszaesett.¹⁰³

A női foglalkoztatottság szintje a század első harmadában és közepén divergált Nyugat-Európa társadalmában, s jelentősebb konvergencia csak a 60-as évektől figyelhető meg. E közeledéssel együtt is a század végén körülbelül ugyanakkora volt a szórás, mint a század elején. A fennmaradó eltéréseket a megismert adatok mellett jól mutatja a nők kor-specifikus foglalkoztatottsági színvonala is. Bár a húszas életévek elején a nők igen hasonló aránya, mintegy 60–70%-a szinte minden országban munkát vállalt, a házasságkötésre a nők munkaerő-piaci szempontból változó módon reagáltak a különböző társadalmakban. Míg a 70-es években Nagy-Britanniában, Svédországban, Dániában, Franciaországban, Németországban gyermekszülés után a nők 50–70%-a, vagyis túlnyomó többsége 30–50 éves kora között visszatért a munkaerőpiacra, más országokban – mint a Benelux államok vagy Írország – a nőknek csupán 20–35%-a dolgozott 40 és 50 éves kora között.¹⁰⁴

¹⁰² Riitta Jallinoja: Women between Family and Employment. In Boh et al. (eds.): *Changing Patterns of European Family Life*. 118.

¹⁰³ Manfred G. Schmidt: Gendered Labour Force Participation. In Francis G. Castles (ed.): *Families of Nations. Patterns of Public Policy in Western Democracies*. Aldershot, 1993, 182.

¹⁰⁴ Kaelble: *A Social History of Western Europe*. 130–133.

A nők foglalkoztatottságának növekedése Magyarországon is az egyik legfontosabb – egyes szerzők szerint egyenesen a legfontosabb – változás volt a 20. század, különösen pedig a második világháború utáni periódus családtörténetében, ami számos további változást is indukált ezen a területen.¹⁰⁵

A századfordulón a foglalkoztatottak 25,2%-a volt nő Magyarországon. Ez az arány a következő évtizedekben – az első világháború előtti csökkenés, majd a háború alatti átmeneti növekedés után – csak mérsékelten nőtt, 1930-ban 26,1%, 1941-ben pedig 27,3%-ra, ami nyugat-európai összehasonlításban közepesnek számított. Nemzetközi méretekben is gyorsan emelkedett azonban a női foglalkoztatottság az 50-es és a 60-as években, hiszen az 1949-es 29,2%-ról 1960-ra az összes kereső 35,5%-ra, majd 1970-ben 41,1%-ra ugrott, a 70-es évek közepén pedig elérte a 44%-ot, s ezzel lényegében maximumát is. Ennek a fejlődésnek az eredményeként a 60-as években Magyarország ezen a téren már – a többi európai kommunista országgal együtt, bár Lengyelországtól és az NDK-tól némileg lemaradva – az európai élvonalba tartozott, a nyugat-európai országok közül egyedül a skandináv országok közelítették meg –, illetve Finnország érte el – szintjét. Különösen nagynak tekinthetjük a magyarországi arányt akkor, ha figyelembe vesszük, hogy itt a nők között csak elenyésző számban voltak részmunkaidőben foglalkoztatottak, noha ez a munkavállalási forma Nyugat-Európában elterjedt volt: például 1980 körül Nagy-Britanniában a női foglalkoztatottak 39, Norvégiában 45, Hollandiában 32%-a részmunkaidős volt.¹⁰⁶ A 70-es évek közepe után mérséklődött a különbség Magyarország és Nyugat-Európa országai között a női foglalkoztatottak arányában, hiszen Ma-

¹⁰⁵ Cseh-Szombathy László: Népesedés és család. In Kulcsár Kálmán (szerk.): *A népesedés és a népesedéspolitika*. Budapest, 1983, 112.

¹⁰⁶ Boh: *European family life patterns*. 269.

gyarországon lényegében megállt, míg a nyugat-európai társadalmak mindegyikében folytatódott a növekedés. E növekedés – mint láttuk – néhol igen gyors ütemű volt (Hollandiában például 1980 és 1990 között 8,9 százalékponttal, 39,2%-ra nőtt a nők aránya az összes foglalkoztatott között). A 70-es és 80-as évtized e fejleményei következtében a foglalkoztatottsági szint ismét majdnem olyan közel került a nyugat-európai szinthez Magyarországon, mint a két világháború után, illetve az 50-es években.

Nem egyszerűen számbeli-aránybeli gyarapodásról volt azonban szó, hanem jelentősen változott a női foglalkozások jellege is. A század első felében a nők iskolázottsági szintje nagyban elmaradt a férfiakétól (1930-ban például a férfiak 2,1, a nők 0,2%-a végzett főiskolát vagy egyetemet, a középiskola 8 osztályát pedig 5,7%, illetve 1,6%-uk). Igaz, a nemek közötti különbségek már ekkor is fokozatosan halványultak, ami megmutatkozott a női egyetemi hallgatók arányában is: 1930-ban ez 16% volt, ami nyugat-európai összehasonlításban gyenge közepesnek minősült.¹⁰⁷ A képzettségbeli eltérések mindenesetre döntően hozzájárultak ahhoz, hogy a nők elsősorban szakképzettséget alig igénylő munkaköröket töltöttek be. Így a mezőgazdaságban elsősorban cselédmunkát és napszámosmunkát végeztek, de még 1941-ben is a munkásnőknek csupán 4%-a, míg a munkásoknak 40%-a volt szakmunkás.¹⁰⁸ Az 1950-es évektől ugrásszerűen növekedett a nők iskolázottsága. Az egyetemi oktatásban részt vevők között a nők aránya hamarosan kimondottan magassá vált Magyarországon nemzetközi viszonylatban is. A vizsgált nyugat-európai országok közül már 1960-ban is csak Finnország (46%), Franciaország (41%) és Svédország (33%) előzte, illetve haladta meg Magyarországot (30%), de ekkor

¹⁰⁷ Wolfram Fischer et al. (Hrsgs.): *Handbuch der europäischen Wirtschaft- und Sozialgeschichte*. Bd. 6. Stuttgart, 1987, 82.

¹⁰⁸ Koncz Katalin: *Nők a munkaerőpiacon*. Budapest, 1987, 84.

még viszonylag nagy különbséggel. 1980-ban ellenben Magyarország 47%-os arányával már csupán néhány százalékponttal maradt el ezek mögött.¹⁰⁹ Ennek következtében a 60-as évektől a nők számaránya egyes magas szakképzettséget igénylő foglalkozásokban – például tanár – megközelítette vagy elérte a férfiakét.

A század közepe más szempontból is jelentős fordulópont volt a magyarországi női munkavállalásban. A század első felében a nyugat-európai országokhoz hasonlóan, bár kisebb mértékben, a női munkavállalók között a fiatal korúak, hajadonok felülreprezentáltak voltak: 1910-ben a hajadonok között 20,5%, a házasok között 14,3% volt kereső. A két csoport közötti arány lényegében nem módosult a két világháború között: még 1941-ben is az előbbieket $\frac{1}{3}$ -a, az utóbbiaknak pedig mintegy $\frac{1}{5}$ -e volt kereső.¹¹⁰ Az 50-es évektől azonban a családost, sőt gyermekkel rendelkező asszonyok is egyre nagyobb számban álltak munkába, illetve tértek vissza a munkahelyekre Magyarországon.¹¹¹

Bár a női munkavállalás lehetőségei számottevően nőttek a század során, de a női munka kvalifikációja és jövedelme mindvégig jelentősen a férfiaké alatt maradt. 1932-ben a nők számára leginkább elérhető szakmákban a női szakmunkások a férfiak órabérének 55–93%-át keresték azonos foglalkozásban.¹¹² Ráadásul a döntően női munkaerőt foglalkoztató ágazatokban a munkabérek a többi ágazaté mögött ma-

¹⁰⁹ Fischer et al. (Hrsgs.): *Handbuch der europäischen Wirtschaft- und Sozialgeschichte*. 82.

¹¹⁰ Koncz Katalin: A nők foglalkoztatásának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon a két világháború között. *Demográfia*, 27. évf. (1984) 4. sz. 435.

¹¹¹ Koncz: *Nők a munkaerőpiacon*. 200, 201.

¹¹² Kovács Norbert: Néhány fontosabb foglalkozás munkabéradatai 1932. október havában. *Magyar Statisztikai Szemle*, XI. évf. (1933) 7. sz. 500–503.

radtak. A második világháború után – csökkenő mértékben ugyan – fennmaradt ez a nemzetközi méreteken is számottevő különbség. 1974-ben Magyarországon a nők az ugyanazon foglalkozású férfiak fizetésének átlagosan 71-76%-át kapták, ami ugyan lényegében megegyezett az NSZK-ban, Finnországban, Nagy-Britanniában vagy Hollandiában mért különbségekkel, de lényegesen alacsonyabb volt a néhány évvel később (1979-ben, illetve 1981-ben) Dániában (85,7%), Olaszországban (84,8%) vagy Svédországban (92%) kialakult aránynál.¹¹³

Bár a század korábbi időszakaiból szisztematikus adatokkal nem rendelkezünk erre vonatkozólag, a házassággal/családdal kapcsolatos elképzelések, *normák és értékek* több szempontból is közel kerültek egymáshoz a 20. század második felében a legtöbb nyugat-európai országban. Jól mutatja ezt az ideális családnagysággal kapcsolatos elképzelések alakulása. Az 1970-es évek végén – szinte minden országban egyformán – a megkérdezettek $\frac{2}{3}$ -a a kétgyermekes családot, $\frac{1}{5}$ -e a három gyermeket tartotta optimálisnak, s a válaszadóknak csak 10%-a gondolta azt, hogy számára egy vagy négy, illetve ennél több gyermek lenne a kívánatos a családban. Csupán Franciaország és még inkább Írország jelentett kivételt: Franciaországban nagy (45%) volt a háromgyermekes családi-deált magukénak vallók aránya, Írországban pedig a megkérdezettek 56%-a 4 vagy több gyermeket gondolt ideálisnak a családban.¹¹⁴ A vizsgált korszak végén, 1990–1993 között végzett World Value Survey szerint – szintén Írország kivételével – ugyancsak meglehetősen hasonlóak voltak a

¹¹³ André Michel: The Impact of Marriage and Children on the Division of Gender Roles. In Boh et al. (eds.) *Changing Patterns of European Family Life*. 183.

¹¹⁴ Ambrosius-Hubbard: *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. 23, 24.

nyugat-európai társadalmakban az elképzelések az ideális családnagyságról.¹¹⁵

A női munkavállalás tömegessé válása önmagában is jelezte, hogy a nők kívánatos életcéljaival-törekvéseivel kapcsolatos elképzelések is jelentősen átalakultak a nyugat-európai országokban. Az 1980-as évek elején a European Commission felmérése szerint a lakosság – s nem csupán az érintett nők – többsége a legtöbb országban azt tartotta követendőnek, hogy a nők munkát vállaljanak, s a partnerek között egyenlően legyen megosztva minden családhoz kötődő feladat.¹¹⁶ A néhány évvel később, 1990 körül végzett másik említett felmérés pedig azt mutatta, hogy minden országban a megkérdezettek 64–80%-a gondolta szerencsésnek, ha a feleség és a férj egyaránt hozzájárulnak a háztartás jövedelmeihez – Hollandia kivételével, ahol ez az arány csak 32% volt.¹¹⁷ Míg egy Gallup közvélemény-kutatás szerint Nagy-Britanniában 1952-ben még a megfelelő jövedelmet és a jó lakáskörülményeket a nagy többség igen fontosnak tartotta a boldog házassághoz,¹¹⁸ addig a 80-as években és a 90-es évek elején a válaszadók körében mind Nagy-Britanniában, mind a többi nyugat-európai országban a türelem, a kölcsönös tisztelet, a szexuális örömszerzés szerepeltek az élen, míg az anyagiak és a származás ugyanúgy a fontossági sorrend végén álltak mindkét idézett vizsgálatban.¹¹⁹

¹¹⁵ Ronald Inglehart – Miguel Basanez – Alejandro Moreno (eds.): *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Ann Arbor, 1998. Table V 213.

¹¹⁶ Kaelble: *A Social History of Western Europe*. 129; S. Harding – D. Philips – M. Fogarty: *Contrasting Values in Western Europe. Unity, Diversity and Change*. London, 1986, 129.

¹¹⁷ Inglehart–Basanez–Moreno (eds.): *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Table V 223.

¹¹⁸ Harding–Philips–Fogarty: *Contrasting Values in Western Europe*. 128.

¹¹⁹ Harding–Philips–Fogarty: *Contrasting Values in Western Europe*. 120, 121; Inglehart–Basanez–Moreno (eds.): *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Tables V 198 – V 210.

A családon belüli munkamegosztás tényleges gyakorlata csak részben tükrözi ezt az értékváltozást, de mindenesetre tény, hogy ezen a területen is kiegyenlítődéssé zajlott a nemek között, legalábbis a 60-as évektől. Bár ennek mértékéről nehéz határozott kijelentéseket tenni, az időmérleg-felmérések szerint három vizsgált nyugat-európai országban (Belgium, Franciaország, NSZK) a 60-as évek közepén a gyermekkel rendelkező városi családokban, ahol mindkét szülő munkát vállalt, a férfiak csak a nők által a háztartásra fordított idő 8, 14, illetve 7%-át szentelték erre a célra. Ugyanezen felmérés szerint a szabadidő mennyiségében – ami a férfiak több háztartáson kívüli munkával töltött ideje következtében megfelelőbb mutatónak tűnik – már kisebb, de azért továbbra is tetemes volt a különbség: a nők a fenti három országban a férfiak szabadidejének 69, 64, illetve 66%-ával rendelkeztek.¹²⁰ Ezt követően azonban a szabadidő mértékét illetően kiegyenlítődéssé látható a nemek között: 7 nyugat-európai ország adatainak átlaga azt mutatja, hogy a 80-as években a férfiak a nők által háztartási munkára fordított idő 1/5-ét töltötték ezzel, s a nők szabadidejének mennyisége ekkor már elérte a férfiakénak a 95%-át.¹²¹

A családdal kapcsolatos elképzelések és értékek Magyarországon is több szempontból azzal azonosan alakultak, mint amit a nyugat-európai felmérések regisztráltak. Az 1960-as és az 1970-es években a sorozatosan végzett családtervezési vizsgálatok szerint az ideális családnagyságról alkotott közvélekedés Magyarországon is hasonló volt a legtöbb nyugat-európai országban kialakult elképzelésekhez.¹²²

¹²⁰ Szalai Sándor (szerk.): *Idő a mérlegen*. Budapest, 1978, 460, 474. [Angol eredeti Alexander Szalai (ed.): *The Use of Time*. The Hague, 1972.]

¹²¹ Therborn: *European Modernity and Beyond*. 64, 65.

¹²² Acsádi György – Klinger András – Szabady Egon: *Családtervezés Magyarországon: az 1966. évi termékenységi és családtervezési vizsgá-*

A megkérdezett családtervező házaspárok 1958-ban átlagosan 2,25 gyermeket terveztek felnevelni, míg az összes házaspár 2,33-ot. 1966-ban ugyanezek a számok 2,05-ra, illetve 2,1-re csökkentek, azaz a kétgyermekes családmodell Magyarországon is széleskörűen népszerűvé vált, amit az is bizonyított, hogy nem csupán átlagról van szó, hanem 1966-ban a párok 70,1%-a ténylegesen is két gyermeket tervezett.¹²³ Alig tért el ettől az ideálisnak tartott gyermekszám. Az egy évtizeddel később, a 70-es évek közepén végzett közvélemény-kutatás szerint a családtervezők a korábbiánál valamivel kevesebb, átlagosan 2,1 gyermeket terveztek. Ennél jóval nagyobb volt ellenben az 1970-es évek közepén az ideálisnak tartott gyermekszám (2,88). Utóbbi a 80-as évek közepére 2,5-re csökkent.¹²⁴ 1990 körül a válaszadók 67%-a tartotta a kettő vagy az alatti gyermekszámot ideálisnak, ami a Nyugat-Európában legmagasabbnak számító nyugatnémet és osztrák arányok között helyezkedett el.¹²⁵

E hasonlóságok mellett számos területen jóval vontatottabb a magyarországi fejlődés Nyugat-Európával összevetve. Ez figyelhető meg a házastársak közötti kapcsolatok egyenlőbbé válását, illetve a párkapcsolatokban az érzelmek sze-

lat (TCS) fontosabb adatai. Budapest, 1970, 118–124. /KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 27./; Klinger András: Az újabb magyar családtervezési vizsgálatok főbb eredményei. *Statisztikai Szemle*, 53. évf. (1975) 2. sz. 127–137; *Statisztikai Szemle*, 53. évf. (1975) 3. sz. 233–248; Pataki Judit – S. Molnár Edit: *Közvéleménykutatás népesedési kérdésekről – 1985*. Budapest, 1987, 11.

¹²³ Acsádi-Klinger-Szabady: *Családtervezés Magyarországon: az 1966. évi termékenységi és családtervezési vizsgálat (TCS) fontosabb adatai*; Klinger: *Az újabb magyar családtervezési vizsgálatok főbb eredményei*. 233–248.

¹²⁴ Pataki-S. Molnár: *Közvéleménykutatás népesedési kérdésekről – 1985*. 11.

¹²⁵ Inglehart-Basanez-Moreno (eds.): *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Table V 213.

repének az instrumentális szempontokkal szembeni dominanciáját illetően. Példaként a családon belüli munkamegosztást és a házassággal/házastárssal szembeni elvárások alakulását mutatjuk be.

A 60-as évektől egymást követő – bár egymással csak részben összehasonlítható – időmérleg-felmérések adatai és más kutatások szerint a háztartási munkák (beleértve a családhoz kapcsolódó termelést is) s a rendelkezésre álló szabadidő mennyisége az utóbbi évtizedekben is egyenlőtlenül oszlottak meg az egyes családtagok között Magyarországon. A háztartási feladatok túlnyomó részét továbbra is a nők látták el, bár a háztartási gépek használata, illetve a szolgáltatások kínálata csökkentette terheiket.¹²⁶ Igaz, a férfiak részvételének aránya a háztartási munkákban nemzetközi méreteken átlagosnak volt tekinthető: például a 60-as évek közepére vonatkozó említett nemzetközi időmérleg-vizsgálat szerint a gyermekkel rendelkező családokban magasabb volt, mint Belgiumban és az NSZK-ban, s csak alig alacsonyabb, mint Franciaországban.¹²⁷ A férfiak részvétele a háztartási munkákban 1963 és 1986/87 között is a nemzetközi trendeknek megfelelően nőtt.

Lényegesen nagyobbak maradtak azonban Magyarországon a különbségek a férfiak és a nők rendelkezésére álló szabadidő vonatkozásában. Egy 1965/66-ban végzett felmérés szerint Magyarországon a házasságban élő, gyermekes, városi munkavállaló nők a hasonló státusú férfiak szabadidejének 52%-ával rendelkeztek, ami már ekkor is alacsonyabb volt a korábban idézett megfelelő belga, francia és nyugatnémet adatoknál (69, 64 és 66%).¹²⁸ Egy másik felmé-

¹²⁶ Szalai Júlia: A családi munkamegosztás néhány szociológiai problémájáról. In Lőcsei Pál (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest, 1971, 188.

¹²⁷ Therborn: *European Modernity and Beyond*. 64.

¹²⁸ Szalai: *Idő a mérlegen*. 474.

réssorozat alapján a 15–69 éves nők szabadideje 1963–76 között a férfiakhoz képest csökkent, s a következő évtized növekedésével is 1987-re csak 73%-ot ért el.¹²⁹ Mivel Nyugat-Európa említett országaiban a különbség – mint láttuk – ennél jobban mérséklődött a nemek között, azt mondhatjuk, hogy 1960 és 1990 között Magyarországon nőtt a nemek közötti egyenlőtlenség ezen a területen Nyugat-Európához képest.

Megerősíti ezt az eredményt az is, hogy nem csupán a férfi-női munkamegosztás gyakorlata, hanem a kíváncsú női szerepekről alkotott elképzelések is jelentősen eltértek a nyugat-európai országok többségében jellemző – korábban megismert – felfogástól. Egy 1978-ban végzett magyarországi felmérés eredménye szerint a válaszadók többsége szerint az volt az ideális, ha a nők elsősorban a gyermekneveléssel foglalkoznak.¹³⁰ 1990-ben a vizsgált nyugat-európai országokban a válaszadóknak átlagosan csak 37%-a gondolta azt, hogy a nők teljes életéhez a gyermekek elengedhetetlenül szükségesek, addig Magyarországon ez az arány 96% volt.¹³¹

Másik példánk, a házassággal/házastárssal szembeni elvárások felmérése szintén a magyarországi családfejlődés elmentmondásos voltát jelzi. Egyfelől az elvárások nyugat-európaihoz hasonló jellegét mutatja, hogy az *érzelme* szerepének növekedése a házastársak kiválasztásában – például a szülői befolyással szemben –, illetve a házasság fenntartásában a század utolsó harmadában kétségtelen – bár nehezen

¹²⁹ Rudolf Andorka – Tamás Kolosi – György Vukovich (eds.): *Social Report*. Budapest, 1992, 136. (Eredeti magyar kiad.: Andorka Rudolf – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest, 1990.)

¹³⁰ Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: *A gyermekvállalásról és a népesedéspolitikáról alkotott vélemények több gyermeket gondozó anyák körében*. Budapest, 1980, 24–26. /KSH Népeségstudományi Kutató Intézet Közleményei, 48./

¹³¹ Inglehart–Basanez–Moreno (eds.): *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Table V 215.

verifikálható – tény magyar vonatkozásban is a társadalom minden rétegében. A család szentimentalizálódásának is nevezett folyamat számára kedvező feltételeket teremtett a család gazdasági funkcióinak átalakulása, a lakó- és a munkahely szétválása a társadalom mind nagyobb rétegeiben.¹³² A második világháború utáni államosítások, illetve a mezőgazdaság kollektivizálása nyomán Magyarországon a nyugat-európainál is nagyobb ütemben csökkent az önállóan gazdálkodók száma, ami kétségkívül szintén elősegítette a vagyoni szempontok háttérbe szorulását a házasságkötésekben. Szintén kedvezett ennek a női munkavállalás nagymértvű növekedése is, hiszen ezáltal a házasság megszűnt az anyagi biztonság egyetlen forrása lenni a nők számára. Ugyanakkor voltak jelei a tradicionális párválasztási szempontok legalább részleges fennmaradásának is. A házasulók egymáshoz viszonyított társadalmi helyzetének tanulmányozása azt mutatja, hogy a *heterogámia* (vagyis az eltérő társadalmi helyzetű felek egybekelése) nem volt jellemző a második világháború után sem. A magyar társadalom ezen „rendies” (Andorka R.) vonása a 60-as évek végétől egyenesen erősödött, különösen a vezető foglalkozású és az értelmiségi rétegekben.¹³³ A heterogámia csak azokban a rétegekben volt erős, ahol egyenlőtlenül alakult a nemek szerinti megoszlás: például a döntően férfiakból álló szakmunkásrétegben, illetve a nagyrészt nőkből álló egyszerű szellemi foglalkozásúak között.¹³⁴ A nemzetközi összehasonlító értékvizsgálatokból kitűnik, hogy Magyarországon a 90-es évek elején a nyugat-európai társadalmakban jellemzőnél jóval többen tartották

¹³² Mitterauer–Sieder: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*. 29.

¹³³ Andorka Rudolf: A házasulók társadalmi helyzete egymáshoz viszonyítva. In Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Budapest, 1991, 32.

¹³⁴ Cseh-Szombathy László: A mai magyar család legfőbb jellegzetességei. In Cseh-Szombathy László (szerk.): *A változó család*. Budapest, 1978, 42.

fontosnak a boldog házassághoz a materiális javak bőségét (magas jövedelem, jó lakásviszonyok), s kevesebben a kölcsönös megértést-toleranciát.¹³⁵

Ha elfogadjuk a női munkavállalás mértékét, mint a nők társadalmi helyzetének fontos indikátorát, akkor azt mondhatjuk, hogy a század során a nők helyzete Magyarországon is a Nyugat-Európában tapasztalt irányban változott. A munkavállalás növekedése jó alapokat teremtett a patriarchalizmus megszüntetéséhez, a női egyenjogúsághoz különösen a század utolsó harmadára, amikor a nyugat-európai átlagnál is több nő vállalt munkát a háztartáson kívül Magyarországon. Úgy tűnik azonban, hogy a családon belüli tényleges egyenlőség lényegesen kevésbé jött létre Magyarországon, mint Nyugat-Európában, s mint azt a viharos szocioökonómiai átalakulás alapján várhatnánk. Sem a normatív viszonyok, a társadalom női szerepekről vallott felfogása, sem a családok hétköznapi életének munkamegosztása nem alakult át olyan gyorsan Magyarországon a 60-as évektől kezdve, mint Nyugat-Európában, sőt ebben a periódusban – éppen a gyors nyugat-európai változások miatt – inkább divergenciát láthatunk ezeken a területeken.

¹³⁵ Inglehart–Basanez–Moreno (eds.): *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Tables V 198–V 210.

A VÁLÁSOK ÉS A CSALÁDFORMÁK PLURALIZÁLÓDÁSA

A házassághoz és a családhoz való viszony átalakulását a 20. századi Nyugat-Európában különösen jól mutatja a házasságok felbontásának, illetve a házasságon kívüli együttélések és a házasságon kívüli születések gyakoriságának nagyarányú növekedése, így ezek jellemzőinek részletesebb bemutatása is indokolt.

A nyugat-európai családfejlődésben feltűnően nagy különbségek figyelhetők meg olyan területeken, ahol a jogi szabályozás jelentősebb szerephez juthat. A válás az egyik legnyilvánvalóbb példa erre vonatkozóan.¹³⁶ A válási jogban már a századfordulón is igen nagy eltérések voltak Nyugat-Európában, s ezek fennmaradtak egészen a század utolsó harmadáig. Jelzi ezt, hogy miközben Finnországban a századelőn nemcsak elválhattak a házastársak egymástól, hanem a bíróságok már 1917-ben szakítottak az egyoldalú vétkekesség elvével, mint a válás kimondásának kizárólagos okával, addig Olaszországban a törvényes válásra sokáig – 1971-ig – egyáltalán nem volt mód, Írországban pedig csak az 1990-es években nyílt lehetőség a házasságok felbontására.¹³⁷ A 60–70-es évek azonban jelentős közeledést hoztak, mivel

¹³⁶ Kaelble: *A Social History of Western Europe*. 133.

¹³⁷ Chester: Conclusion. In Robert Chester (ed.): *Divorce in Europe*. Leiden, 1977, 288.

a leginkább restriktív szabályokkal rendelkező országok – az említett Írország nyilvánvaló kivétel – ekkor sokat lazítottak a válással kapcsolatos előírásaikon.¹³⁸

A modernizációs szint, a vallásosság, a demográfiai helyzet különbségei mellett a jogi szabályozás eltérései tehát alapvetően közrejátszottak abban, hogy a válási arányszámok már az első világháború előtti években igen különbözően alakultak a kontinens nyugati felén.¹³⁹ Az egyik póluson Svájc, Franciaország, Hollandia, Dánia, Németország álltak a legmagasabb válási mutatókkal, míg a másikon az igen alacsony arányszámok jellemezte Anglia/Wales, Finnország és Norvégia. A száz házasságkötésre jutó válások számát illetően Svájc és Anglia/Wales között 1900-ban hússzoros volt a különbség. A válások száma mindenütt –, illetve ahol engedélyezve voltak – többszörösére nőtt már a század közepére is. Változott az országok sorrendje is a gyakoriságot illetően: miközben a legkevesebben a két világháború között továbbra is Angliában/Walesben váltak, Ausztria ekkoriban az élre került – a köztársaság területén már a világháború előtt is nemzetközi viszonylatban igen magas volt a válási arányszám –, de 1960-ra Dánia és Svédország megelőzte Ausztriát. A válások növekedése különösen a 60-as évek közepétől volt nagymérvű, s benne a későn indult Nagy-Britannia és az ekkor már évek óta vezető Skandinávia járt az élen: Svédországban az 1970-es évek közepén már feleannyi válás történt, mint amennyi házasságot kötöttek, s ezután is csak kissé mérséklődött ez az arány. Nagy-Britanniában, Dániában az 1980-as évek közepén tetőztek a házasságfelbomlások, megközelítve a házasságkötések számának felét. A nyu-

¹³⁸ Francis G. Castles – Michael Flood: Why Divorce Rates Differ: Law, Religious Belief and Modernity. In Castles (ed.): *Families of Nations*. 300, 301.

¹³⁹ A különböző nyugat-európai országok válási mozgalmára lásd Chester (ed.): *Divorce in Europe*.

gat-európai országok nagy részében ugyanekkor 30% körüli volt a válási ráta (16. táblázat).

A század során a Nyugat-Európán belüli különbségek többé-kevésbé folyamatosan csökkentek, s a kiegyenlítődés különösen jelentős volt a leggyorsabb növekedési periódusban, a 70-es és a 80-as években (19. táblázat). Ekkor – pontosabban az 1960 utáni két évtizedben – a válások szintje a különböző releváns determináns tényezők közül a legszorosabb pozitív korrelációt a női foglalkoztatottság mértékével, a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak arányával és a GDP szintjével mutatta, a legszorosabb negatív korrelációban pedig a katolikus népesség arányával állt.¹⁴⁰

Magyarország válási arányai már a század elején is a legmagasabbak közé tartoztak Európában. Emellett jelentős dinamikával rendelkeztek már ekkor is: 1906–10 és 1911–15 között például a 100 házasságkötésre jutó válások száma 3,7-ről 4,7-re emelkedett. Ezután – az előbbi mutató alapján – fluktuációkkal ugyan, de csak egyetlen, a 20-as évek közepe és a 30-as évek közepe közötti jelentősebb periódus kivételével a legitim (törvényesített) válások arányai folyamatosan növekedtek Magyarországon. Hullámhegyeket láthatunk a második világháború után, az 1956-os forradalmat követően, majd pedig az 50–60-as évek fordulójának erőszakos kollektivizálását követő időszakban, de gyors volt a növekedés az 50-es években és 1968–85 között is.¹⁴¹

1945 után az elváltak társadalmi összetétele is jelentősen megváltozott: az elváltak – miként a házasságot kötők – egyre fiatalabbak lettek, s 1950–1990 között a feléről a háromnegyedére nőtt a gyermekes házaspárok válásainak aránya is közöttük.¹⁴² 1960-ban – továbbra is a száz házasságkötésre

¹⁴⁰ Castles–Flood: *Why Divorce Rates Differ*. 311.

¹⁴¹ Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In Kovacsics (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. 350.

¹⁴² Csernák Józsefné: *Házasság és válás Magyarországon*. 350.

eső válások alapján – már magasabb volt a magyarországi válási gyakoriság minden nyugat-európai országénál. A 60-as évektől Svédország és Dánia, majd a 70-es évek elejétől az Egyesült Királyság ugyan megelőzte Magyarországot, ami azonban továbbra is az egyik legmagasabb válási intenzitással rendelkezett Európában: az 1980-as évek közepén száz házasságkötésre vetítve évi 40 válást regisztráltak. Igaz, e mutató érzékenyen reagált a házasságkötések alakulására is: más, a házasságkötések számának ingadozását kiszűrő indikátorok – például a teljes válási arányszám, ami a 100 fennálló házasságra jutó várható válások számát mutatja az adott naptári időszak (év) válási viszonyainak változatlan fennmaradása esetén – kisebb mértékű növekedést jeleztek a 70-es években, s némi csökkenést a 80-as évek második felében.¹⁴³

A törvényes válások szintjének alakulása Magyarországon is alapvetően összefüggött a válás *jogi lehetőségeivel*, illetve azok bővülésével. A század elején még nagy nehézséget támasztott a válások útjában az, hogy a bontóperben született ítéletek az ítéltáblához, illetve a Kúriához kerültek. Ezen 1907-ben enyhítettek, így ezután már csak fellebbezés esetén kerültek felsőbb szintre az ügyek. Ezt követően – mint láttuk – jelentősen megnőtt a válások aránya. A második világháború után a törvényes válás lehetőségei jelentősen tovább bővültek. 1945-ben egy miniszterelnöki rendelet lehetőséget teremtett arra, hogy a vétkesség kimondása nélkül is, közös megegyezés alapján sor kerülhessen a házasság felbontására. Az 1952. évi családjogi törvény pedig elvetette a vétkesség-vétlenség minősítéseket, csupán arról határozott, hogy a házasság felbontandó „alapos és komoly ok” esetén, amit pedig nem feltétlenül csupán az egyik házastárs magatartása eredményezett. A gyakorlatban kezdetben persze sokkal inkább

¹⁴³ Csernák Józsefné: *Házasság és válás Magyarországon*. 350, 362.

az történt, hogy a vétkeesség megszűnt kizárólagos ítélkezési szempont lenni, de ezután is sor került a vétkeesség vizsgálatára, mert például a gyermekek elhelyezése vagy a perköltségek viselésének megállapítása során szerepet tulajdonítottak neki a bíróságok.¹⁴⁴ Ráadásul az 1952-es családjogi törvény még nem tette lehetővé a válást közös megegyezéssel, valamint a bíróságoknak mérlegelniük lehetett/kellett azt is, hogy indokolt-e a házasság felbontása, különösen akkor, ha közös kiskorú gyermek is volt a családban. Ennek ellenére a törvény – különösen a hamarosan enyhülő bírósági ítélkezési gyakorlattal párosulva – már alig jelentett gátat a házasságok felbomlásában, vagyis a válások de facto liberalizálása nyugat-európai összehasonlításban is viszonylag korán megtörtént Magyarországon. Bár az 50-es évekig a jog átalakulása – a történelmi kataklizmák mellett – kiemelt szerepet kaphat a válási mozgalom dinamikájának magyarázatában, nyilvánvaló, hogy a második világháború utáni, nemzetközi méretekben is rendkívül magas magyarországi válási arányszámokat közel sem indokolhatja. Több kommunista ország szintén kiemelkedően magas válási statisztikája azt mutatja, hogy a társadalmi modernizáció rendszeremleges vetületei mellett e jelenség összefüggésben lehetett a kommunista rezsimek társadalompolitikájával is. Mint más családtörténeti jelenségeknél, feltételezhetően a válási arányszámok növekedésében is szerephez jutott a társadalomszerkezet gyors ütemű és gyakran erőszakos átalakítása (kollektivizálás, iparosítás, urbanizáció), de emellett az egyház befolyásának visszaszorítása s a magas női foglalkoztatottsági szint is.

A 20. század második felében kialakult magas válási arányszámok tehát a magyarországi népességnek a házassághoz való sajátosan ellentmondásos viszonyát jelzik: míg a házas-

¹⁴⁴ Dr. Beck Salamon: Elmélkedés a bontóperről. In *A válás*. Budapest, 1952, 149, 150.

ságkötések terén egészen a 90-es évekig fennmaradt a tradicionális kelet-európai társadalmakra jellemző minta, addig a válások a század során mindvégig folyamatosan nőttek, s a nyugat-európai átlag felett alakultak.¹⁴⁵ Magyarország és Nyugat-Európa között konvergenciát leginkább azokban a periódusokban – a két világháború utáni években, majd a század utolsó harmadában – láthatunk, amikor a nyugati országokban a magyarországinál is dinamikusabban nőttek a válási arányszámok (19. táblázat).

A 60-as évektől nem csupán a válások aránya növekedett meg ugrásszerűen Nyugat-Európában, hanem más jelentős változások is bekövetkeztek a családféjlődésben. Ezek között különös figyelmet érdemel *a házasságon kívüli együttélések és születések gyors térhódítása*.

A házasságon kívüli együttélések a 60-as években leginkább két skandináv országban, Svédországban és Dániában terjedtek el: 1975-ben Dániában már a 20-24 év közötti fiatal nők 30%-a, Svédországban 29%-a választotta ezt az életformát. Más országokban ekkor még alacsony volt az ilyen kapcsolatok aránya: például 1975-ben ugyanebben a korosztályban Franciaországban 4%, 1976-ban Nagy-Britanniában 2%. A 70-es évek második felében, s különösen a 80-as években azonban Skandinávián kívül is egyre jelentősebbé vált ez az együttélési forma. 1990-ben az említett fiatal női korosztályoknak Nagy-Britanniában már 24%, Franciaországban szintén 24%, Hollandiában 23%, Németországban 18%, Belgiumban 18%-a élt házasságon kívüli kapcsolatban.¹⁴⁶ Eközben Dániában és Svédországban tovább nőtt, s a 80-as évek elején-közepén tetőzött ez az arány, 45, illetve 32%-kal, de

¹⁴⁵ Csernák Józsefné: Házasság és család: A demográfiai változások újabb irányvonalai és összefüggései. *Demográfia*, XXXI. évf. (1991) 1–2. sz. 95, 96.

¹⁴⁶ Höpflinger: *Haushalts- und Familienstrukturen im intereuropäischen Vergleich*. 105.

a következő években náluk már csökkenés volt megfigyelhető.¹⁴⁷

A házasságon kívüli együttélések a 60-as és 70-es években elsősorban ebben az említett fiatal korosztályban terjedtek el, s már a néhány évvel idősebbek körében is jelentősen kisebb volt az ilyen kapcsolatok aránya: például 1975-ben Dániában a 25–29 éves női korcsoportban csak 10%, a 30–34 évesek körében pedig 5% volt a megfelelő mutató. Ekkoriban ezt az életformát a diákokhoz kapcsolták, hiszen elsőként az egyetemek környékén jelentek meg az ilyen párok. A hosszabb iskoláztatás, a női egyenjogúság térhódítása és a modern fogamzásgátlási módszerek terjedése, párosulva a tradicionális értékek elvetésével – ami ezekben a rétegekben inkább jellemző volt – kétségtől indokolhatja ezt, bár – mint Franciaországban – a munkásrétegeken belül is voltak hagyományai az ilyen kapcsolatoknak.¹⁴⁸ A 80-as években azonban az együttélések diffúziója nemcsak a különböző társadalmi-foglalkozási rétegekben haladt előre, hanem a többi fiatal korcsoportban is: a 25 év felettiek között is számottevően nőtt az élettársi kapcsolatok gyakorisága, s például 1990-ben Dániában és Németországban a 25–29 évesek körében volt a legmagasabb, 41, illetve 20%-kal.¹⁴⁹

Különutakat itt is láthatunk: a házasságon kívüli együttélések nem minden nyugat-európai országban terjedtek el a

¹⁴⁷ E témára lásd még Meyer-Schulze: *Nichteheliche Lebensgemeinschaften – Alternativen zur Ehe?* 735–754; Kathleen Kiernan: *Leaving home: Living arrangements of young people in six West-European countries. European Journal of Population*, vol. 2 (1986) 182; Nico Keilman: *Recent trends in family and household composition in Europe. European Journal of Population*, vol. 3 (1987) 309–312.

¹⁴⁸ Catherine Villeneuve-Gokalp: *From marriage to informal union: recent changes in the behaviour of French couples. Population. An English Selection*, vol. 3 (1991) 81–111.

¹⁴⁹ Höpflinger: *Haushalts- und Familienstrukturen im intereuropäischen Vergleich*. 105.

bemutatott mértékben, hiszen Olaszországban még 1990-ben is csak 1%, Írországbán 4% volt arányuk a 20–24 éves nők körében. Ezenkívül az együttélések másutt is rendszerint átmenetiek és rövidek maradtak, s jellemző formájukban a házasságot előzték meg. Bár az 1968–70 között keletkezett kapcsolatoknál ez még nem így volt, később ezekben a háztartásokban már gyermekek is viszonylag ritkán éltek. A 80-as évek elején az NSZK-ban például az ilyen párok 10%-ának volt gyermeke, s ezeknek is csak $\frac{1}{3}$ -a származott ebből a kapcsolatból.¹⁵⁰ Kivétel ez alól az említett két skandináv ország, Dánia és Svédország volt, ahol a hosszú távú élettársi kapcsolatok is gyakran számítottak, s nagy számban születtek gyermekek ezekben az együttélésekben.¹⁵¹

A házasságon kívüli születések – különösen bizonyos időszakokban és egyes rétegeken belül – már a 20. század előtt is viszonylag magas szintet értek el Nyugat-Európában. A 20. század elején azonban arányuk – Ausztria és Svédország kivételével, ahol 1900-ban az összes születés 13,5%, illetve 11,4%-át tették ki – 10% alatt volt Nyugat-Európa országai-ban. A két világháború között csak időlegesen és néhány országban – Németország, Dánia – emelkedett néhány százalékponttal e határ fölé, s átlagában még erről a viszonylag alacsony szintről is tovább csökkent egészen a 60-as évekig. Kivétel az említett Ausztria és Svédország volt, ahol az első világháború után jelentősen tovább nőtt arányuk, s így 1930-ban a születések 27,1, illetve 15,8%-a történt házasságon kívül. Ezután azonban ebben a két országban e születések visszaesése volt tapasztalható.

Az igazi változást ezen a téren is a 60-as évek hozták. A legnagyobb mértékben Svédországban és Dániában emelkedett ekkortól a házasságon kívüli születések rátája: 1965 és

¹⁵⁰ Schwarz: *Household trends in Europe after World War II*. 78.

¹⁵¹ Höpflinger: *Haushalts- und Familienstrukturen im intereuropäischen Vergleich*. 106.

1980 között az előbbinél 15%-ról 40%-ra, a másikonál 10%-ról 33%-ra. A növekedés – ha nem is ilyen ütemben – ezt követően is folytatódott a két északi országban: 1990-ben 47,0, illetve 46,4%-kal vezették az európai statisztikákat, s közben Norvégia is felzárkózott hozzájuk (38,6%). Más országokban később indulva, de szintén gyorsan nőtt a házasságon kívüli születések aránya: például Franciaországban 1970-ben még 6,8%, de 1980-ban már 11,4%, 1990-ben pedig 30,1% volt ez a mutató. Ugyanakkor az egyes országok közötti különbségek ezen a téren a században sokáig nőttek, s csak a vizsgált periódus végén csökkentek jelentősebben. Mindazonáltal az említett magas skandináv értékekkel szemben Svájcban és Olaszországban még 1990-ben is 6,1%, illetve 6,5% volt csupán a házasságon kívüli születések aránya (17. táblázat).

A század második felében a házasságon kívüli születések és a házasságon kívüli együttélések növekvő elterjedtsége egyaránt a családhoz, s különösen a házassághoz való megváltozott viszonyt mutatja, amit jól demonstrál az említett két élenjáró skandináv ország, Svédország és Dánia példája. Mivel a lakosság kulturális szintje és életszínvonala magas, s a születésszabályozás és -korlátozás elérhetősége is nagyfokú volt e két országban, nyilvánvaló, hogy a házasságon kívüli születések megnövekedése a lakosság házassággal kapcsolatos értékeinek megváltozásából származott: mind többen választották el egymástól a házasságot és a párkapcsolatban való együttélést, illetve a gyermekszülést. Az értékváltozásnak – szemben a szocioökonómiai tényezőkkel – különösen a 80-as években tulajdonítanak nagy szerepet a család átalakulásában, s így a házasságon kívüli születések arányának változásában is.¹⁵²

¹⁵² Ron Lesthaeghe – Guy Moors: Living Arrangements, Socio-economic Position, and Values Among Young Adults: A Pattern Description for France, West-Germany, Belgium, and the Netherlands, 1990. In

Magyarországon a népesség házassághoz való viszonyának sajátos voltát nemcsak a megismert magas házasságkötési hajlandóság, hanem az ezzel párhuzamosan megfigyelhető viszonylag magas válási intenzitás is mutatja. Emellett szintén jellegzetes vonás, hogy míg a legtöbb nyugat-európai országban – mint láttuk – a 60-as évektől a házasságkötések gyakoriságának visszaesése együtt járt a *házasságon kívüli együttélések* jelentős szaporodásával, addig Magyarországon ez még a házasságkötési hajlam kései visszaesésekor, a 80-as években sem következett be. A népszámlálás során 1970-ben a 15 éves és idősebb nők 1,4%-a, 1984-ben 2%-a, de még 1990-ben is csak 2,7%-a állította azt, hogy élettársi kapcsolatban él.¹⁵³ Más viszonyítási pontot választva: a házaspáros családok között az élettársi kapcsolatok aránya 1970-ben 2,4%, 1990-ben 5,1% volt.¹⁵⁴ Bár a házasságon kívüli együttélés gyakoriságának megbecsülése a népszámlálások alapján csak jelentős hibahatárral lehetséges, mivel valószínűleg sokan nem vallották be ezt a tényt a társadalom – minden változás ellenére – továbbra sem egységes értékítélete miatt, ennek ellenére úgy tűnik, hogy Magyarországon a házassági kedv mérséklődésével csupán a házasság előtti kapcsolatok hosszabbodtak meg, s nem az együttélések aránya nőtt.¹⁵⁵

Alacsony aránya mellett a nem házassági együttélések jellege is sajátos volt Magyarországon. Míg Nyugat-Európában a pró-

Coleman (ed.): *Europe's population in the 1990s*. 211, 212; Höpflinger: *Haushalts- und Familienstrukturen im intereuropäischen Vergleich*. 110.

¹⁵³ Csernák Józsefné – Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: *Élettársi kapcsolatok Magyarországon*. Budapest, 1992, 31. /KSH Népeségutodományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 46./

¹⁵⁴ Szücs Zoltán: *Az élettársi kapcsolatban élő családok társadalmi-demográfiai jellemzői*. Budapest, 1996, 11. /KSH Népeségutodományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 56./

¹⁵⁵ Cseh-Szombathy László: *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest, 1979, 318.

baházasság jellegű, fiatalkori együttélés volt a gyakori, s az csak kivételesen – mint például a francia és az angol nagyvárosok esetében – volt a hátrányos társadalmi helyzet következménye,¹⁵⁶ addig Magyarországon jellemzően az alacsony iskolázottságú, valamint az elvált, gyermekes nők, illetve az özvegyek éltek élettársi kapcsolatban.¹⁵⁷ A nyugat-európai típustól való eltérést jelzi, hogy például 1970-ben a 20-24, illetve 25-29 évesek korcsoportjában volt a legalacsonyabb az élettársi együttélés aránya (az összes együttélés egyaránt 2,0–2,0%-a), vagyis éppen azokban a korcsoportokban, ahol a leggyakoribb volt a házasságkötés, s ahol a nyugat-európai országokban a legmagasabb volt a házasságon kívüli együttélések aránya.¹⁵⁸ A 30 évnél idősebb korosztályokban ellenben fokozatosan emelkedett, s 60 év felett tetőzött az élettársi együttélések aránya Magyarországon. Utóbbi korcsoportban az élettársi kapcsolattal rendelkezők 65%-a özvegy volt. Az özvegyek túltreprezentáltságának fontos oka a nyugdíjrendszer sajátosságaiban keresendő, ugyanis az özvegyi jogú nyugdíj a 70-es évekig megszűnt egy új házasságot követően.¹⁵⁹ Az, hogy döntően az idősebb korosztályokra, illetve elváltakra-özvegyekre volt jellemző az élettársi kapcsolat, nem változott lényegesen még az élettársi kapcsolatok 70–80-as években megfigyelhető szaporodása után sem. A fiatalok alulreprezentáltságában bizonyosan nagy súllyal esett latba a lakásínség: a tizenéves-huszonéves

¹⁵⁶ Höpflinger: *Haushalts- und Familienstrukturen im intereuropäischen Vergleich*. 109.

¹⁵⁷ Elwood Carlson – Andras Klinger: Partners in Life: Unmarried Couples in Hungary. *European Journal of Population*, vol. 3 (1987) no. 1. 85–99; Szűcs: Az élettársi kapcsolatban élő családok társadalmi-demográfiai jellemzői. 7.

¹⁵⁸ Csernák – Pongrácz – S. Molnár: *Élettársi kapcsolatok Magyarországon*. 39.

¹⁵⁹ Cseh-Szombathy László: A mai magyar család legfőbb jellegzetességei. In Cseh-Szombathy (szerk.): *A változó család*. 26.

egyedülállók ekkoriban csak ritkán rendelkeztek önálló lakással Magyarországon.

A házasságon kívül történt születések aránya a századfordulón és a két világháború között egyaránt 9% körül ingadozott Magyarországon, az egyes településtípusok közötti igen nagy eltérésekkel: a városok – különösen pedig a nagyvárosok – arányai lényegesen nagyobbak voltak a falvakénál. Budapesten a házasságon kívüli születések a századfordulón elérték a születések 27%-át, s ezzel mintegy háromszorosan, a 20-as években pedig mintegy 19%-os aránnyal hozzávetőlegesen kétszeresen meghaladták az ország egészének átlagát.¹⁶⁰ A második világháborút követően jelentősen csökkent Magyarországon a házasságon kívüli születések aránya, s a 60-as évek második felében 5% körüli értékkel mélypontot ért el. Ezután az emelkedés kezdetben lassú volt (1980: 6,6%), s csak a 80-as években gyorsult fel (1990: 13,1%).

A kontinens nyugati feléhez viszonyítva azt állapíthatjuk meg, hogy a házasságon kívüli születések magyarországi aránya a század első kétharmadában rövid időszakoktól eltekintve az ottani átlag felett volt, bár a két világháború között csekély mértékben haladta meg azt. A 60-as évektől az eltérés fordított előjelűvé vált, s a gyors nyugat-európai növekedés miatt 1990-re jelentősen kinyílt az olló a magyarországi és a nyugat-európai színvonal között (17. táblázat).

Szintén eltérést eredményezett, hogy Nyugat-Európában a második világháború után, s különösen a 60-as években fontos változás következett be a házasságon kívül szülő anyák társadalmi összetételében. Mind nagyobb arányban szerepeltek közöttük a magasabb képzettségű rétegek – ami jelezte, hogy a házasságon kívüli születések mögött nem a hátrányos társadalmi helyzet, hanem a házassággal kapcsolatos normák változása húzódott meg. Ezzel szemben Magyarországon – csakúgy, mint az élettársi kapcsolatok eseté-

¹⁶⁰ Ájus Ferenc – Henye István: *Orozva csinált kölkök*. Budapest, 1992, 100.

ben – a hátrányos helyzetű (alacsonyabb képzettségű és jövedelmű) nők esetében a században mindvégig lényegesen gyakoribb volt a házasságon kívüli szülés. A század első felében különösen érintett rétegnek számított a városi cselédké: a századelőn ők adták Budapesten az ilyen születések felét, a két világháború között egyharmadát.¹⁶¹ A 80-as évek emelkedése ugyan már jobban érintette a magasabb iskolai végzettségűeket, de a fenti mintát csak kevéssé változtatta meg.¹⁶² Várandósság esetén házasságon kívüli szülés helyett továbbra is jellemzően az összeházasodást választották a partnerek, amit jelez, hogy Magyarországon a nők jelentős része még a fogamzásgátló eszközök viszonylag széles körű elterjedtsége idején is várandós volt házasságkötéskor – például a 80-as évek közepén a 35 éven alul házasuló nők mintegy egyharmada. Ez az arány még nagyobb is volt, mint 1966-ban, amikor 20-25% közöttire becsülhető.¹⁶³

Összességében tehát a családhoz, illetve házassághoz való viszony fontos indikátorának tekintett válások, házasságon kívüli születések és együttélések eltérőképpen jelentek meg Magyarországon a nyugat-európai fejlődéshez viszonyítva. A válási minták terén a század közepén és végén növekvő hasonlóságot láthatunk, s a házasságfelbomlások gyorsan növekvő aránya a házassághoz-családhoz való hagyományos viszony megszűnését sejtetné. Ellentmond ennek ugyanakkor az, hogy a házasságon kívüli születések és különösen a házasságon kívüli együttélések terén csak mérsékelt növekedés figyelhető meg a vizsgált időszak végén is, ami Nyugat-Európához képest erőteljes divergenciát eredményezett.

¹⁶¹ E réteg születéseire lásd Gyáni: *Család, háztartás és a városi cselédség*. 212–217.

¹⁶² S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné – Kamarás Ferenc – Habcsek László: *Házasságon kívüli szülések*. Budapest, 1998, 32. /KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 61./

¹⁶³ Oroszi Zsuzsanna: *Családalapítók*. 1983. Budapest, 1986, 40.

A GYERMEKEK HELYZETE

Bár a 17–18. századra, sőt még a 19. századra vonatkozóan is nagy hatású családtörténeti munkák mutatták ki a gyermekek helyzetének változását a nyugat-európai társadalmakban,¹⁶⁴ ugyanennek 20. századi alakulásáról viszonylag kevés – különösen pedig kevés összehasonlító – történeti kutatásra támaszkodhatunk.

Kiindulópontként mindenesetre a 20. század vonatkozásában is egyetérthetünk L. Stone megállapításával, mely szerint az utóbbi négyszáz év nyugat-európai családtörténetének egyik legszembetűnőbb vonása a gyermekek iránti figyelem úgyszólván folyamatos növekedése volt, jóllehet a gyermekekhez való viszony változott e hosszú időszak alatt, például hol megengedőbb, hol szigorúbb lett.¹⁶⁵ A század során e figyelem fokozódását kétségtávol mutatja a szociálpolitika gyermekekre vonatkozó intézkedéseinek és a gyermekgondozó intézményeknek a növekvő szerepe.

¹⁶⁴ Ariès idézett tanulmányai mellett lásd Lloyd DeMause (ed.): *The History of Childhood*. New York, 1974; Lawrence Stone: *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500–1800*. New York, 1979; Edward Shorter: *The Making of the Modern Family*. New York, 1976. Újabban Joseph M. Hawes – N. Ray Hiner: *Children in Historical and Comparative Perspective*. New York – London, 1991.

¹⁶⁵ Stone: *The Family, Sex, and Marriage in England*. 423.

Az anyasági támogatásokat már az első világháború végéig számos országban bevezették (Németország, Belgium, Ausztria stb.), de mértékük ekkor még szerény volt: rendszerint 4–8 hét szülési szabadság, alacsony díjazással. A második világháború után e programok kibővültek, ám egyszersmind nagy különbségek is fennmaradtak, különösen a szülési szabadság idejére folyósított összegeket illetően: 1975-ben Svédországban, Olaszországban, az NSZK-ban járt a legtöbb anyasági juttatás, míg Norvégiában, az Egyesült Királyságban és Svájcban a legkevesebb.¹⁶⁶

Családi pótlékot néhány országban már a két világháború között folyósítottak (Belgium, Franciaország), de többnyire csak a második világháború alatt és a háborút követő években vált jellemzővé. Nagysága ekkor is igen eltérő volt: például 1961-ben a két gyermek után járó családi pótlék Olaszországban a feldolgozóipari férfi-átlagkereset 21,5%-át, Belgiumban 16,5%-át, míg Norvégiában csak 2,5%-át tette ki, Németországban pedig egyáltalán nem is létezett még ekkoriban ilyen juttatás. Később, a 70-es évektől azonban az eltérések mérséklődtek ezen a területen, bár például a korábban legnagyobb juttatások jellemezték Olaszországban 1990-re teljesen meg is szűnt ez a támogatás.¹⁶⁷

A gyermekgondozó intézmények (bölcsődék, óvodák) jóval a 20. század előtt megjelentek, melyeket ekkor különböző egyházi és jótékonyági szervezetek tartottak fenn. Finnország tehát – ahol már 1888-tól létesültek közpénzekkel támogatott óvodák – inkább kivételnek számított. Ezeket az intézményeket ekkoriban mindenütt a szegény sorsú és az egyszülős családoknak szánták, vagyis létrehozásukban domináltak a szociálpolitikai szempontok. Bár az első világhá-

¹⁶⁶ Anne Hélène Gauthier: *The State and the Family. A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries*. Oxford, 1996, 50–58, 73–82.

¹⁶⁷ Gauthier: *The State and the Family*. 74, 166.

ború idején – a női foglalkoztatás fejlődésével – a legtöbb hadviselő országban növekedésnek indult az óvodák létesítése, de a szegénypolitikai jelleg még a két világháború között is megmaradt, már csak azért is, mert sehol sem fordítottak jelentős közpénzeket erre a célra.¹⁶⁸ Hosszú szünet után, a 60-as évektől ismét gyorsult a gyermekintézmények létesítésének üteme. A szociális szempontok mellett ekkor már több országban más megfontolások is fokozottan közrejátszottak alapításukban. A skandináv országokban mindenekelőtt a nők munkavállalási esélyegyenlőségének megteremtése volt a motiváló tényező, míg Olaszországban és Franciaországban inkább népesedéspolitikai és pedagógiai megfontolások domináltak.¹⁶⁹ A különböző társadalompolitikai célok a fejlődési pályák széles spektrumát eredményezték: 1988-ban Belgiumban és Franciaországban a megfelelő korú gyermekek több mint 95%-a, Olaszországban több mint 85%-a, Dániában 85, Svédországban 80, az NSZK-ban 65, Hollandiában, Finnországban, Norvégiában 50-50, míg az Egyesült Királyságban csak 35%-a volt óvodás.¹⁷⁰

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a század első felében a családpolitikában inkább a különbségek domináltak Nyugat-Európában, például a jellemzően pronatalista Franciaország –, illetve a 30-as években ugyanilyen politikát követő Olaszország és Németország –, valamint az állami beavatkozástól tartózkodó Nagy-Britannia között. A világháború utáni másfél évtizedben azonban egyfajta konvergencia látható a családi juttatások terén. Különösen érvényes ez a családi pótlékra, de szintén megvolt a közeledés a szülési szabadságok terén is, melyet a második világháború után – Svájc kivételével – mindenütt jelentősen megnöveltek.¹⁷¹ Ezt kö-

¹⁶⁸ Gauthier: *The State and the Family*. 53–56, 107–109.

¹⁶⁹ Gauthier: *The State and the Family*. 107–109.

¹⁷⁰ Gauthier: *The State and the Family*. 181.

¹⁷¹ Gauthier: *The State and the Family*. 196, 197.

vetően ismét inkább az eltérések váltak jellemzővé. A közintézményeknek (bölcsődék, óvodák) a gyermeknevelésben elfoglalt helyét illetően a században mindvégig jelentős különbségek maradtak fenn Nyugat-Európában. Ennek megfelelően a család szerepe a gyermek nevelésében nyilvánvalóan nagyobb volt ott, ahol az említett intézmények fejlesztése nem szerepelt a társadalompolitika prioritásai között.

A családi pótlék és a szociálpolitika gyermekekhez kapcsolódó egyéb juttatásai kétségtávolan jelzik a gyermekek iránti társadalmi figyelem fokozódását. A 20. században azonban nem egyszerűen nagyobb figyelmet szentelt a társadalom a gyermekeknek, hanem a gyermekekhez való társadalmi *viszony tartalma* is megváltozott. Az anyasági támogatások, illetve a gyermekgondozási intézmények esetében bizonyos időszakokban és országokban szerepet kaptak a gyermekek jólétével s optimális fejlődési körülményeivel kapcsolatos megfontolások is, de ezek gyakran csupán a pronatalizmust szolgálták, vagyis elsősorban nem a gyermekek jólétének növelését célozták, hanem eszközül szolgáltak a lakosságszám növeléséhez. Így a gyermekek iránti nem instrumentális jellegű figyelem fokozódását s a gyermekekkel való bánásmód megváltozását jobban jelzik más jelenségek.

Bár a század első évtizedeiből kevés összehasonlító adatunk van arról, hogy a gyermekekkel kapcsolatos értékek hogyan alakultak Nyugat-Európában, úgy tűnik, hogy a gyermekekhez való viszony változásának fő iránya a gyermekek egyéniségének, autonómiájának növekvő tisztelete volt a század során. Ezt nem csupán olyan elszigetelt, de azért sokatmondó összehasonlító adatok bizonyítják, mint egy a század első és egy a század második feléből származó francia közvélemény-kutatás eredményei. Ezek szerint míg 1938-ban a megkérdezett francia szülők 30%-a válaszolta azt, hogy a szülőknek kell dönteni a gyermek pályaválasztásáról, addig

1977-ben már csak 4,4% vélekedett így.¹⁷² Ennél szisztematikusabb bizonyítékokat kínál Göran Therborn, aki a gyermekjogok fejlődésének összehasonlító elemzéséből von le következtetéseket a társadalom hozzájuk való viszonyának alakulását illetően, abból kiindulva, hogy a jog és az állami intervenció adminisztratív formái jelentős szerepet játszottak a modern gyermekkor-fogalom megalkotásában – például az iskoláztatás és a munkavállalás feltételeinek szabályozása során.¹⁷³

Therborn három fő területen vizsgálja a gyermekek jogainak 20. századi alakulását. Ezek közül első a hagyományos patriarchális helyett a gyermekközpontú („child-centred”) család létrejötte, melyben a szülők egyforma felelősséget viselnek a gyermekért, s melyben a gyermek érdekei élveznek prioritást, s nem egyéb megfontolások (például válás esetén nem a váló felek „vétkessége”, illetve „vétlensége” alapján döntenek a gyermek elhelyezéséről). A másik szempont a gyermekek egyenlő jogainak megvalósulására vonatkozik, függetlenül attól, hogy azok házasságon kívül vagy házasságban születtek. A harmadik vizsgálati terület pedig az, hogy a gyermekek autonómiája és személyes integritása miként érvényesül, mindenekelőtt a testi fenyegetés terén, illetve – a század végén jelentkező új jogként – a szüleiktől vagy nevelőiktől való elválásuk törvényes lehetőségeit illetően.¹⁷⁴

Figyelembe véve azt a tényt, hogy a gyermekkor „felfedezése” már jóval a 20. század előtt lezajlott, meglepőnek tűnhet az a tény, hogy a századfordulón egyik országban sem érvényesültek a gyermekek jogai a fenti három terület egyikén sem. A házastársak nem rendelkeztek egyenlő jogokkal

¹⁷² Linda Clark: France. In *Children in Historical and Comparative Perspective*. 294.

¹⁷³ Göran Therborn: The Politics of Childhood: The Rights of Children in Modern Times. In Castles (ed.): *Families of Nations*. 247, 248.

¹⁷⁴ Therborn: The Politics of Childhood. 254, 255.

a gyermekeket illetően, s válás esetén sem kizárólag a gyermekek érdekeit tartották szem előtt a bíróságok azok elhelyezésénél. Mindenütt diszkriminálták a házasságon kívüli gyermekeket (lásd az „illegitim gyermek” elnevezés közkeletű használatát), ráadásul gyakran nem is csak valamilyen elavult jogi tradíció következtében, hiszen a német polgári törvénykönyv még 1896-ban, a svájci 1907-ben is kodifikálta ezt.¹⁷⁵

A 18. táblázat jelzi a meghökkentő időbeli eltéréseket e helyzet változása során. Elsőként Norvégiában és Svédországban vezették be mind a házastársak közötti, mind pedig a gyermekek közötti jogi egyenlőséget az első világháború idején, de a többi skandináv ország is hamarosan követte őket. Velük csak Anglia és Skócia tartott lépést némileg, ugyancsak a két világháború között változtatva családjogán.

Úgy tűnik, hogy a házasság és a család második világháborút követő „aranykora” konzerválta a családjogot, hiszen ekkor (az NSZK kivételével) jó ideig alig voltak a gyermekek jogait érintő jelentős változások a nyugat-európai országokban. Ugyanakkor feltűnően aktív volt a 70-es és 80-as évtized törvénykezése. Ekkoriban már egy sor ország garantálta a gyermekek alapvető jogait. Ennek az ENSZ és más nemzetközi szervezetek tevékenysége – lásd például a világszervezet ajánlását a házasságon kívül született gyermekek azonos jogait illetően (1959) –, legutóbb pedig már a strasbourgi Európai Bíróság ítéletei is nagyban ösztönzői voltak.¹⁷⁶ Bár Belgium és Svájc törvényei 1990-ig sem deklarálták, hogy a gyermekek érdekei elsőbbséget élveznek válás esetén,¹⁷⁷ a 80-as évekre kétségtelenül csökkentek a különbségek a gyermekeket megillető jogok terén Nyugat-Európában.

¹⁷⁵ Therborn: *The Politics of Childhood*. 255.

¹⁷⁶ Nigel Lowe – Gillian Douglas (eds.): *Families Across Frontiers*. The Hague, 1996.

¹⁷⁷ Therborn: *The Politics of Childhood*. 257.

Igaz ez annak ellenére is, hogy ekkoriban egy területen a különbségek ismét nőttek némileg. A 70-es és 80-as években megjelent ugyanis a gyermekjogok egy újabb generációja, a gyermekek autonómiájának és személyes integritásának elismerése – a fentiekben jelzett értelemben. E jogokat azonban teljes egyértelműséggel egyedül Norvégia garantálta 1990-ig, nemcsak tiltva a gyermekek testi büntetését a családban is, hanem biztosítva a gyermekek jogát a szülőtől/gondviselőtől való elválásra, s mellesleg megteremtve a gyermekek szószólójának (ombudsman) intézményét is.¹⁷⁸ A többi skandináv országban és Ausztriában a testi fenyítés tilalmát foglalták törvénybe.¹⁷⁹

A fenti fejlődést magyarázó tényezők közül Therborn szerint egyértelműnek tűnik a jogrendszerben meglévő patriarchalizmus jelentősége. Amennyiben ez gyenge volt, korán sor kerülhetett a gyermekek jogainak garantálására (Skandinávia). Úgyszintén minél inkább jelen voltak az egalitáriánus elvek a jogrendszerben, annál nagyobb volt az esélye, hogy ezeket a gyermekekre is alkalmazzák (NSZK). A Code Napoléon mint törvénykezési előzmény, illetve a római jogi tradíciók ellenben negatívan hatottak e téren (Dél-Európa), míg a jogszabályalkotás centralizáltsága (NSZK, Skandinávia), a nemzetközi kulturális hatások befogadásának és a jogalkotási trendek érzékelésének képessége (Skandinávia), az erős alkotmánybírárság megléte (NSZK), a liberális és baloldali pártok ereje (Dánia, Norvégia) megint csak egyaránt elősegítették a gyermekek jogainak korai kodifikálását.¹⁸⁰

Természetesen a fenti szempontok vizsgálata (a szülők egyenrangú, konszenzuson alapuló együttélése, melyben deklaráltan a gyermekek érdekei állnak az első helyen; a gyermekek egyenjogúsága szüleik családi állapotára való tekintet

¹⁷⁸ Gauthier: *The State and the Family*. 157.

¹⁷⁹ Therborn: *The Politics of Childhood*. 264.

¹⁸⁰ Therborn: *The Politics of Childhood*. 276, 277.

nélkül; illetve a gyermekek autonómiája, személyes integritása) nem csak a jogi szabályozás vonatkozásában indokolt. Sőt, a fenti jogok társadalmi gyakorlatban való érvényesülése mutatná meg igazán, hogy hol és mikor történt legnagyobb előrehaladás a gyermekek jogai, illetve a gyermekekhez való viszony terén. Mivel azonban ennek bemutatásához a megfelelő széles körű nemzetközi vizsgálatok hiányoznak, csak üdvözölhetjük azt a munkát, melyet Therborn elvégzett a jogi anyag összehasonlításával.

Mindazonáltal a jogfejlődés és a szociálpolitika vizsgálatának eredményeit illetően indokolt az óvatosság, már csak azért is, mert más vizsgálatok az ezeken a területeken tapasztaltnál kisebb különbségeket jeleznek a nyugat-európai országok között a gyermekekhez való viszonyban. Igaz, az értékvizsgálatok csak a század végétől állnak rendelkezésre, de ezek alapján a gyermekekkel szemben támasztott elvárások ekkoriban meglehetősen hasonlóak voltak Nyugat-Európában. Egy, az 1980-as évek elején végzett nemzetközi felmérés szerint azok között az értékek között, melyeket a gyermeknevelés során fontosnak tartottak a szülők, mindenütt a becsületesség állt az első helyen, majd a többi emberrel szembeni tolerancia és mások tisztelete, a jólneveltség (good manners) – Franciaországban és Belgiumban az udvariasság és a kedvesség (politeness and neatness) – és a felelősségérzet szerepeltek utána, többnyire ebben a sorrendben.¹⁸¹ Tíz évvel később lényegében ugyanez az eredmény született, azzal az eltéréssel, hogy a felelősségérzet (responsibility) került a kívánatos tulajdonságok élére.¹⁸²

¹⁸¹ Kaelble: *A Social History of Western Europe*. 135; Harding–Phillips–Fogarty: *Contrasting Values in Western Europe*. 19–24. A vizsgálatban az alábbi országok szerepeltek: Belgium, Dánia, Spanyolország, Franciaország, Nagy-Britannia, Hollandia, Írország, Olaszország, NSZK, Észak-Írország.

¹⁸² Inglehart–Basanez–Moreno (eds.): *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Tables V 226 – V 236.

Voltak ezek mellett – néhány esetben helyett – olyan tulajdonságok, amelyek az egyes országokban különös hangsúlyt kaptak. Dániában a függetlenség, az NSZK-ban szintén a függetlenség és emellett a szorgalom, Nagy-Britanniában az engedelmesség, a lojalitás és az önkontroll képessége, Írorszáiban az önkontroll, az engedelmesség és a vallásos hit, Észak-Írorszáiban szintén az engedelmesség, Franciaországban és Belgiumban a kemény munka, Olaszországban a lojalitás voltak azok, melyek ugyancsak a legfontosabbnak tartott gyermeki tulajdonságok, illetve nevelési célok között szerepeltek.¹⁸³

A gyermekek társadalmi helyzetében Magyarországon is a nyugat-európaihoz nagyon hasonló irányú változások következtek be: a családtörténetnek valószínűleg ez azon területe, ahol a konvergens vonások a legerősebbek voltak.

A gyermekekkel szembeni megváltozott, tudatosabb társadalmi viszonyt mutatja Magyarországon is az állami családpolitika gyermekeket is érintő rendelkezéseinek megjelenése az első világháború előtti években, s továbbfejlődése a második világháború előtti években és a háború alatt.

Magyarországon Európában elsőként, 1912-ben vezették be a gyermekek után fizetett *családi bérpótlékot*, melyet kezdetben az állami, vármegyei, városi és az államvasúti alkalmazottak részére folyósítottak. Bár szűk réteget érintett, a juttatás mértéke nem volt jelentéktelen: három vagy több gyermek esetén elérhette a fizetés összegének 50%-át, ami tovább növelte az intézkedés egyediségét nemzetközi összehasonlításban.¹⁸⁴ A két világháború között többször átalakították a pótlékok rendszerét. A legjelentősebb változásra 1938-ban került sor, amikor bevezették az iparban és keres-

¹⁸³ Harding–Philips–Fogarty: *Contrasting Values in Western Europe*. 19–24.

¹⁸⁴ Hoóz István: *Népessédpolitika és népességlejölés Magyarországon a két világháború között*. Budapest, 1970, 161.

kedelemben működő legalább 20 főt foglalkoztató vállalatok munkásainak gyermeknevelési pótlékát. Ezzel az intézkedéssel az igényjogosultak aránya a férfi keresők mintegy 5-8%-áról azok 10-12%-ára emelkedett. A munkások kezdetben szerény összegű (gyermekenként havi 5 pengő) pótlékát 1942-ben a gyermekek száma szerint progresszíven növelték.¹⁸⁵

A világháború után jelentősen kibővült a jogosultak köre: 1948-tól a kötelező társadalombiztosítás keretében már gyakorlatilag valamennyi nem mezőgazdasági munkavállaló részesült családi pótlékban, 1953-tól pedig a termelőszövetkezeti tagok is bekerültek ebbe a körbe. A pótlék reálértéke a 60-as évek közepéig két gyermek esetében stagnált, csak a három- vagy többgyermekesek esetében nőtt: 1965-ben az előbbi esetben az átlagbér 4-5%-át, utóbbiban 23,3%-át tette ki. 1966-ban azonban számottevő emelés következett be, ezután az átlagbér 16,5%-át, illetve 28,1%-át jelentette. A hetvenes évek közepi újabb emelések nyomán pedig 1980-ra két gyermek esetén már az átlagbér 25,1%-ára, három gyermek esetében 50,8%-ára nőtt ez az összeg.¹⁸⁶ Ezután az infláció ismét megtépázta értékét, de egy radikális emelés után 1990-ben a két gyermek után folyósított juttatás meghaladta az átlagkereset 40%-át.¹⁸⁷ A 60-as évek közepétől tehát összege az átlagkeresetnek a nyugat-európai átlagnál lényegesen magasabb arányát képviselte.

A magyarországi családpolitika legsajátosabb vonásává azonban a második világháború utáni időszakban az anya-

¹⁸⁵ Hoóz: *Népeseáépolitika és népessééfejlődés Magyarországon*. 165–167.

¹⁸⁶ Andorka Rudolf – Vukovich György: A népeseáépolitika elvi és elméleti kérdéseai. In Kulcsár Kálmán (szerk.): *A népeseáé és a népeseáépolitika*. Budapest, 1983, 199–205.

¹⁸⁷ Tárkányi Ákos: Európai családpolitikák: A magyar családpolitika története. *Demográfia*, XLI. évf. (1998) 2–3. sz. 241.

sági támogatások – mindenekelőtt a szülési szabadság, illetve a gyermekgondozási segély (gyes) – kiterjedt rendszere vált. E juttatásoknak a század közepe előtt csak csekély előzményei voltak, mint az 1884-ben bevezetett 4 hét szülési szabadság. Az 1953-ban 12 hétre emelt szülési szabadság mellett a gyeset 1967-től folyósították előbb a gyermek két és fél, majd 1969-től hároméves koráig. Ennek rögzített összege volt, s induláskor az átlagbér 32%-át tette ki, amit kisebb ingadozásokkal lényegében a 80-as évekig megtartott.¹⁸⁸ 1985-ben a gyermekek egyéves, majd másfél éves koráig még ennél is kedvezőbb, a táppénz mértékét elérő juttatást (gyermekgondozási díj – gyed) vezettek be, ami a magasabb keresetű nők számára volt előnyös. Ezek a juttatások – kiegészülve a terhes és kisgyermekes nők munkajogi védelmével – relatív színvonalukban messze meghaladták az európai országok átlagát, például a gyed a hasonló téren Nyugat-Európában élenjáró norvég és svéd juttatásoknál is előnyösebb volt.¹⁸⁹

A gyermekintézményeknek Magyarországon is voltak ugyan 19. századi előzményei, de ezen intézményrendszer kiépülése Nyugat-Európaéhoz hasonlóan csak a század elején – különösen pedig a világháború alatt – vett lendületet, a modern gyermekvédelem első intézményei pedig Nyugat-Európaéhoz képest megkésve, csak a századfordulón kezdtek formát ölteni.¹⁹⁰ Óvodába 1935/36-ban 120 400 gyermek járt, a megfelelő korosztály mintegy ¼-e. A két világháború közötti periódushoz képest különösen a 60-as évektől nőtt gyorsan a férőhelyek száma az óvodákban. 1950-ben a megfelelő

¹⁸⁸ Andorka–Vukovich: A népesedéspolitika elvi kérdései. 203.

¹⁸⁹ Tárkányi: Európai családpolitikák: A magyar családpolitika története. 252.

¹⁹⁰ Susan Zimmermann: *Gyermeksorsok és családvédelem Budapesten a Monarchia idején*. Budapest, 1996, 24; Zimmermann: *Prächtige Armut*. 300–374; Gergely Ferenc: *A magyar gyermekvédelem története (1867–1991)*. Budapest, 1997.

korú gyermekek 23,5%-a, 1960-ban 33,7%-a, 1970-ben 51,5%-a, 1985-ben pedig már 91,3%-a járt óvodába. Ezalatt az egy óvónőre jutó gyermekek száma 43,9-ről 12,7-re csökkent.¹⁹¹ Az óvodai ellátásban részesülők aránya a század első felében hasonló volt a nyugat-európai átlaghoz, azt követően azonban kezdte lényegesen meghaladni azt.

A gyermekek után fizetett pótlékokat és az anyasági támogatásokat Magyarországon is főként szociális és pronatalista célok motiválták. Emellett a második világháború utáni időszakban a kommunista indoktrináció is növelte a gyermekek iránti társadalmi figyelmet, amelynek végrehajtói a fiatalabb korosztályokat kiemelt célpontnak tekintették, mivel feltételezték, hogy az ideológiai nevelés sikeresebben végrehajtható körükben, mint a felnőtteknél. A munkaerő-piaci szempontok – vagyis a kisgyermekes nők munkavállalási lehetőségeinek biztosítása – mellett ezek az ideológiai megfontolások is kétségtől kívül közrejátszottak a gyermeknevelési intézmények nagyarányú fejlesztésében a második világháború utáni időszakban.

Áttérve a gyermekek jogainak alakulására, ismét célszerűnek látszik hangsúlyozni, hogy óvatosság szükséges a jog előírásai és a tényleges társadalmi viszonyok közötti kapcsolat megítélését illetően. Mindazonáltal a jogi fejlődés megismerése jár tanulságokkal. A század első felében Magyarországon a – részben törvényeken, részben szokásjogon alapuló – családjogi szabályozás egyrészt nem garantálta a családon belüli, házastársak közötti egyenjogúságot, de a gyermekek érdekeinek elsődlegességét sem a családi jogvitákban, másrészt diszkriminálta a házasságon kívül születetteket. Mindkét téren jelentős fordulat következett be azonban a második világháborút követő években. Az 1946. évi

¹⁹¹ *Népesség- és társadalomstatistikai zsebkönyv. 1985.* Budapest, 1986, 245.

XXIX. tc. szinte teljesen eltörölte a megkülönböztetést a házasságban és a házasságon kívül született gyermekeket illetően, ezenkívül lehetővé tette az apaság bírói úton történő megállapítását, s az apai elismerés szélesebb körét is.¹⁹² A több tekintetben ezen a szabályozáson alapuló 1952-es családjogi törvény rögzítette a női egyenjogúságot a családban, s külön kitért a gyermek védelmének szükségességére is,¹⁹³ valamint felszámolta a nem házasságban születetteknél a megmaradt csekély megkülönböztetést.¹⁹⁴ A kiskorú gyermekek érdekeinek elsődlegességét – például válás esetén – a magyar joganyag – nemzetközi szerződések előírásai nyomán – csak 1995-től tartalmazza, de a bírósági gyakorlatban ez már két-három évtizeddel korábban megjelent. A gyermekek jogainak harmadik generációja – a személyes autonómia és a személyes integritás joga – a vizsgált korszakban nem, s a 90-es években is csak részlegesen valósult meg. Mindazonáltal változások itt is voltak a század derekán: 1948-ig még az úgynevezett „házi fegyelmi jog” a könnyű testi sértés okozásáig terjedhetett, ezt követően pedig a szülő fenyítőjogának a tetteleges becsületsértés és a személyi szabadság rövidebb tartamú korlátozása volt a határa. A tanárok viszont 1948 után nem alkalmazhattak semmilyen testi fenyítést a tanulókkal szemben.¹⁹⁵

A házastársak közötti kapcsolatok ugyan – mint láttuk – eléggé ambivalens módon változtak meg a 20. századi Magyarországon, azonban a családon belüli interperszonális vi-

¹⁹² Csiky Ottó: A családi jogállás. In Kőrös András (szerk.): *A családjog kézikönyve*. I. köt. Budapest, 1997, 277.

¹⁹³ Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest, 1996, 203.

¹⁹⁴ Nizsalovszky Endre: *A család jogi rendjének alapjai*. Budapest, 1963, 254–262.

¹⁹⁵ Nagy Ferenc – Tokaji Géza: *A magyar büntetőjog általános része*. Budapest, 1998, 159.

szonyok egy másik vonatkozásában, a *szülő-gyermek viszonyban* ennél egyértelműbb átalakulás figyelhető meg.

A gyermekek családon belüli munkamegosztásban elfoglalt helyének módosulása példázza ezt a változást. A század-előn, sőt még a két világháború között is a gyermekek családon belüli munkavégzésében társadalmi rétegenként jelentős különbségek voltak. A paraszti családok kisárutermelő gazdaságaiban jelentős időt töltöttek a gyermekek termelőmunkával, míg az alacsonyabb termékenységgű városi lakosság, s különösen a közép- és felső rétegek körében a gyermekek rendszeres munkavégzéséről már nem beszélhetünk ekkor sem.

A század második felében jórészt kiegyenlítődték a különbségek az egyes rétegek között. A 70-es években már a családoknak csupán töredékében végeztek jelentős mértékben munkát a gyermekek. A gyermekekkel kapcsolatos magatartás még azokban a – például falusi – családokban is alapvetően megváltozott, ahol a családok termelő funkciója – ha rendszerint közel sem a korábbi mértékben – megmaradt. Sőt, a gyermekekhez való viszony ilyen téren mindezekelőtt éppen ezeknél a kisárutermelő családoknál alakult át, aminek eredményeként megfordult a korábbi tendencia: a kulturálisan magasabb szintű családokban figyelhető meg – a gyermekekre is kiterjedő – egyenlőbb családi munkamegosztás.¹⁹⁶

Ez egyben azt is jelzi, hogy a gyermekhez való viszonyban bekövetkezett változás nem vezethető vissza csupán a család termelő funkciójának megváltozására, hanem jelentős részben kulturális jelenségről van szó. Ha a kulturális megközelítést alkalmazzuk, azt láthatjuk, hogy a századfordulón a gyermekhez való viszony a kisebb gyermekszámú polgári rétegek körében is magán viselte a tradicionális minták je-

¹⁹⁶ H. Sas: *Életmód és család*. 149.

gyeit. A családtörténeti irodalomban a gyermek-anya viszony egyik fontos indikátorának tekintett szoptatást vizsgálva azt láthatjuk, hogy a múlt század végén még gyakran megtörtént, hogy a polgárnők például alakjuk megőrzésének, a cselédek munkaképességük megőrzésének céljából nem szoptatták gyermeküket, hanem inkább szoptatós dajkához adták azt, vagy az utóbbiak maguk szegődtek el ilyennek.¹⁹⁷ Ez a szokás már az 1910-es években is halványult, jelezve a gyermekek növekvő értékét a családok számára. Bár egymással közvetlenül összevethető, hosszú távú összehasonlító vizsgálatokra a gyermekekhez való viszony alakulása terén sem támaszkodhatunk, a vizsgált korszak végén lezajlott és korábban is többször idézett nemzetközi értékvizsgálat mind Magyarországot, mind pedig a vizsgált nyugati országokat felölelte. Ez azt mutatja, hogy a második világháború után a családon belüli értékek hasonlóakká váltak a Nyugat-Európában megismertekhez. A szülők saját szerepükről-feladataikról Magyarországon a nyugat-európai országok többségéhez (Ausztria, NSZK, Hollandia, skandináv országok) meglehetősen hasonlóan gondolkodtak, a gyermekek autonómiáját/függetlenségét hangsúlyozva. A választóvonal e tekintetben inkább Nyugat-Európán belül húzódott az említett országok és Nagy-Britannia, Írország, Franciaország, Olaszország között, ahol a gyermekek önállóságát kevésbé támogatták, ellenben a szülői önfeláldozás nagyobb hangsúlyt kapott.¹⁹⁸ Szintén közös vonás a jólneveltség hangsúlyozása, de más tekintetben a magyar válaszadók által kívánatosnak tartott nevelési céloknak már kevésbé voltak nyugat-európai párhuzamai: a kemény munka minden, a takarékoság és az engedelmesség egy-egy kivételével minden nyugati ország-

¹⁹⁷ Gyáni Gábor: Gyermezsors a történelemben. Szoptatós dajkák a polgári átalakulás korában. *Világosság*, XXI. évf. (1980) 7. sz. 443–448.

¹⁹⁸ Therborn: *European Modernity and Beyond*. 292, 293.

nál nagyobb, ellenben a tolerancia minden nyugati országnál kisebb szerepet kapott Magyarországon.¹⁹⁹

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a gyermekek társadalmi és családon belüli helyzete a nyugat-európai országokban és Magyarországon a század végén meglehetősen hasonló volt. A konvergencia a második világháború után nemcsak a szociálpolitikában és a gyermekekkel kapcsolatos törvénykezésben, hanem a gyermekekhez kapcsolódó értékek terén is látható – bár a gyermeknevelésben betöltött állami szerepvállalás mértékében fontos újonnan létrejött különbségek is megfigyelhetők ekkoriban.

¹⁹⁹ Inglehart–Basanez–Moreno (eds.): *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Tables V 226 – V 236.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Tanulmányunkban a 20. század – illetve az első világháború vége és az 1990 közötti időszak – demográfiai és családfejlődésének trendjeit vizsgáltuk Nyugat-Európában és Magyarországon. Érdeklődésünk mindenekelőtt arra irányult, hogy a magyarországi fejlődés miként viszonyult a kontinens nyugati felében lezajlott változásokhoz, mely területeken és mely periódusokban volt a távolodás, s hol és mikor a közeledés jellemző? A vizsgált területek között szerepelt a születés és a halálozás alakulása, a házasságkötések, a család- és háztartásszerkezet, a válások és az új családformák létrejöttének, a házastársak közötti viszonyoknak és a gyermekek helyzetének alakulása.

Bár az egyes területek elemzése gyakran eltérő, sőt egymással is ellentétes eredményre vezetett, mégis – vagy éppen ezért – érdemes kísérletet tenni ezek összegzésére. A kvantitatív mutatók mellett természetesen figyelembe kell vennünk azoknak a területeknek a fejlődését is, melyekről ilyen indikátorokkal nem rendelkezünk. Mindezek alapján összességében a 20. századi magyarországi demográfiai és családfejlődés három fő szakasza különíthető el:

1. Az első, a század elejétől a század közepéig tartó periódusban Magyarország közeledett Nyugat-Európa társadalmaihoz. A konvergencia a fertilitás és a mortalitás terén – a csecsemőhalandóság kivételével – éppúgy látható, mint a

válások és a házasságon kívüli születések vonatkozásában. Nagyban elősegítette a közeledést, hogy Magyarországon a két világháború között erősen halványult a Hajnal-féle osztályozás szerinti kelet-európai házassodási minta, mind az első házasságkötés átlagos életkorát, mind pedig a házasságkötési gyakoriságot illetően, bár az élethossziglani cölibátus szintjében ez – a számítás jellegéből adódóan – néhány évtizeddel később jelentkezett. A család- és háztartásszerkezetre vonatkozóan szűkösen rendelkezésre álló összehasonlításra alkalmas adatok szintén a különbségek csökkenését mutatják, s ugyanez látható a női munkavállalók arányában is. E folyamatok eredményeként a század közepén a magyarországi népesség- és családfelfődés a legtöbb fontos területen lényegesen közelebb állt a Nyugat-Európában jellemző mintákhoz, mint a század elején, sőt az egész vizsgált időszakban ekkor hasonlított a leginkább – a vizsgált területeken – a magyar társadalom a nyugat-európai társadalmakhoz.

2. A második, hozzávetőlegesen a század közepétől a 60-as évek közepéig tartó periódusban összességében megállt a különbségek további csökkenése Magyarország és Nyugat-Európa között, de ekkor még nem is indultak növekedésnek az eltérések. E sajátos „egyensúlyi” helyzet kialakulása több tényező eredménye volt.

Egyrészt voltak olyan területek – mint például a háztartások összetétele –, ahol viszonylag kevésbé változtak a Magyarország és Nyugat-Európa közötti eltérések. Ezenkívül ekkor a nupcialitás vagy a válások terén a század első felének több olyan magyarországi fejlődési tendenciája megfordult vagy lelassult, mely az első szakaszban hozzájárult a konvergenciához. Fontos körülmény, hogy számos vonatkozásban jelentősen csökkent a szórás a nyugat-európai társadalmak között, ami – ha minden egyéb változatlan marad – szintén a magyar családfelfődés divergenciáját eredményezte volna.

Másrészt azonban voltak olyan tendenciák, melyek inkább a közeledés irányába mutattak, vagyis ellensúlyozták az előb-

bieket: az ötvenes években és a 60-as évek első felében a magyarországi mortalitás a nyugat-európainál is gyorsabban csökkent; a házasságon kívüli születések mellett a gyermekek társadalmi és családon belüli helyzetében szintén konvergencia látható a második világháború után, nemcsak a szociálpolitika és a gyermekekkel kapcsolatos törvénykezés, hanem a gyermekekhez kapcsolódó értékek terén is – bár a gyermeknevelésben betöltött állami szerepvállalás mértékében fontos újonnan létrejött különbségek is megfigyelhetők ekkoriban. Ezenkívül a második szakasz sajátos abból a szempontból, hogy a „baby-boom” és a tradicionális családi minták átmeneti megerősödése miatt a nyugat-európai társadalmak korábbi fejlődési trendjei ekkor több területen (fertilitás, nupcialitás) megtörttek, s így némi túlzással azt mondhatjuk, hogy ekkoriban Nyugat-Európa közeledett Magyarországhoz.

3. A harmadik, a hatvanas évek közepe és az 1990 közötti időszakban Magyarország összességében divergált Nyugat-Európától a vizsgált területeken. A hasonlóságok csak a válások arányaiban, illetve a gyermekekhez való viszonyt illetően növekedtek, a többi vonatkozásban a különbségek fokozódtak. Ez egyrészt annak eredménye volt, hogy Nyugat-Európában véget ért a „család aranykora”, mely a kelet-európai házassági viszonyokhoz hasonló mintákat eredményezett. Ekkor – bár országonként jelentős különbségekkel – a tradicionális családformák és a házassághoz/családhoz kapcsolódó értékek gyors pluralizálódása (például házasságon kívüli együttélések és születések elterjedése, illetve növekedése) látható. Magyarországon ellenben a házassággal és a családdal kapcsolatos magatartások és elképzelések kevésbé, vagy éppen ellentétes irányba változtak: a 60-as évek közepe és a 70-es évek vége között ismét erőteljesen érvényesült a kelet-európai házassági minta. A 70-es évek végétől ugyan a házassági kedv csökkenése látható, de az Nyugat-Európában ennél is erősebb volt, így közeledés helyett inkább távolodásról beszélhetünk.

Ezenkívül a 60-as években – miközben Nyugat-Európában ismét gyorsabb ütemben kezdtek javulni a halálozási arányszámok – Magyarországon drámai fordulat következett be a halandóságban: a nőknél a javulás üteme nagyban lelassult, a felnőtt férfi korosztályoknál pedig egyenesen romlani kezdtek a mutatók, ami ezután mintegy három évtizeden keresztül folyamatosan tartott. Ezzel erőteljes divergencia vette kezdetét a halandóság magyarországi és nyugat-európai fejlődésében, ami a 80-as években a Nyugat-Európán belüli gyors egységesülés következtében – különösen a csecsemőhalandóság terén – még erősödött is.

Kevésbé markáns módon változtak a család- és háztartás-szerkezet eltérései, de összességében ezeken a területeken sem volt konvergencia. A háztartások átlagos létszáma és a nagyobb – négy fő feletti – háztartások aránya ugyan a Nyugat-Európában jellemző szinthez közeledett, de egyfős háztartásokban még a 80-as években is lényegesen kevesebben éltek, mint a kontinens nyugati társadalmában. Ezenkívül a folyamatos csökkenés ellenére még a század végén is igen magas maradt az összetett (kiterjesztett és a több családmagból álló) háztartások aránya Magyarországon.

A női munkavállalás növekedése jó alapokat teremtett Magyarországon a patriarchalizmus megszüntetéséhez és a nemek egyenjogúságához a század utolsó harmadára, amikor a nyugat-európai átlagnál is több nő vállalt munkát a háztartáson kívül. Úgy tűnik azonban, hogy a gyors szocioökonomiai átalakulás ellenére a családon belüli tényleges egyenlőség elmaradt a nyugat-európai társadalmakban jellemzőtől. Sem az értékek és normák, a társadalom női szerepekről vallott felfogása, sem a családok hétköznapi életének munkamegosztása nem alakult át olyan gyorsan Magyarországon a 60-as évektől kezdve, mint Nyugat-Európában, sőt ebben a periódusban – éppen a nyugat-európai gyors változások miatt – inkább divergenciát láthatunk ezeken a területeken.

Táblázatok

1. táblázat. A nyers születési ráta alakulása, 1900–1990 (ezrelék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	39,7	35,1	31,4	25,4	20,0	20,9	14,7	14,7	13,9	12,1
Németország/NSZK	35,6	29,8	25,9	17,6	20,1	16,2	17,4	13,4	10,1	11,5
Egyesült Királyság	28,7	25,1	25,5	16,3	14,1	15,8	17,1	16,1	13,4	13,9
Franciaország	21,3	19,6	21,4	18,0	13,6	20,5	17,9	16,7	14,9	13,4
Hollandia	31,6	28,6	28,6	23,1	20,8	22,7	20,8	18,3	12,8	13,2
Belgium	28,9	23,7	22,2	18,6	13,3	16,5	16,9	14,7	12,6	12,4
Ausztria	35,0	32,5	22,7	16,8	20,7	15,6	17,9	15,2	12,0	11,7
Svájc	28,6	25,0	20,9	17,2	15,2	18,1	17,6	16,0	11,7	12,5
Írország	22,7	23,3	22,8	19,9	19,1	21,4	21,5	21,8	21,8	15,1
Svédország	27,0	24,7	23,6	15,4	15,1	16,5	13,7	13,7	11,7	14,5
Dánia	29,7	27,5	25,4	18,7	18,3	18,7	16,6	14,4	11,2	12,3
Finnország	32,6	31,7	27,0	21,8	17,8	24,5	18,5	14,0	13,2	13,1
Norvégia	29,7	25,8	26,1	17,0	16,1	19,1	17,3	16,6	12,5	14,4
Olaszország	33,0	33,3	32,2	26,7	23,5	19,6	18,1	16,8	11,3	10,0

Megjegyzés: Egyesült Királyság 1900–1970: Anglia és Wales.

Források: Acsádi György – Klinger András: *Magyarország népesedése a két világháború között*. Budapest, 1965. 88. p. (Magyarország 1900–1910); *Time series of historical statistics, 1867–1992*. Budapest, 1993. 148. p. (Magyarország 1920–1990); Brian R. Mitchell: *European Historical Statistics, 1750–1975*. New York, 1981. 124–134. p. (Nyugat-Európa 1900–1970); Council of Europe (ed.): *Recent demographic developments in Europe*, 1996. H. n. 1996. 41. p. (Nyugat-Európa 1980–1990).

2. táblázat. A teljes termékenységi arányszám alakulása, 1900–1990

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	5,28	4,67	3,74	2,84	2,48	2,62	2,02	1,97	1,92	1,84
Németország/NSZK	4,77	3,52	2,62	1,88	2,40	2,09	2,37	2,02	1,44	1,45
Egyesült Királyság		2,92	3,08	1,95	1,79	2,18	2,66	2,41	1,89	1,83
Franciaország	2,89	2,56	2,67	2,27	2,00	2,93	2,73	2,48	1,95	1,78
Hollandia	4,53	3,94	3,89	3,03	2,67	3,06	3,12	2,57	1,60	1,62
Belgium				2,25	1,84	2,35	2,58	2,20	1,69	1,62
Ausztria	4,93	4,67			1,54	2,09	2,65	2,31	1,65	1,45
Svájc	3,82	3,01	2,43	1,96	1,83	2,40	2,44	2,09	1,55	1,59
Írország			3,20	2,92	2,90	3,28	3,76	3,87	3,23	2,12
Svédország	4,06	3,60	3,22	1,96	1,85	2,32	2,17	1,94	1,68	2,14
Dánia		3,60	3,29	2,30	2,23	2,58	2,54	1,95	1,55	1,67
Finnország						3,16	2,71	1,83	1,63	1,78
Norvégia	4,37	3,82	3,61	2,19	1,95	2,53	2,83	2,51	1,72	1,93
Olaszország	4,43	4,28	3,90	3,38	3,07	2,47	2,41	2,43	1,69	1,29

Megjegyzések: Elterő adatok: Egyesült Királyság 1910–1950: Anglia és Wales; Elterő időpontok: Magyarország 1900–1901, 1910–1911, 1920–1921, 1930–1931, 1940–1941; Németország 1903, 1913, 1923; Franciaország 1901; Hollandia 1901; Ausztria 1903, 1908, 1937; Svájc 1903, 1913, 1923, 1932; Írország 1926, 1936, 1941, 1951; Svédország 1901; Dánia 1911; Norvégia 1901; Olaszország 1903; 1913, 1923.

Források: Kamarás Ferenc: A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest, 1997. 320. p. (Magyarország 1900–1941); Háblicsek László: *Az első és a második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, 1995. 41. p. (Magyarország 1970–1990); Jean-Paul Sardon: *Generation Replacement in Europe since 1900. Population An English Selection*, 3 (1991) 19–20. p. (Nyugat-Európa 1900–1940); David Coleman: *New Patterns and Trends in European Fertility: International and Sub-National Comparisons*. In David Coleman (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford, 1996. 49–53. p. (Nyugat-Európa 1950–1990).

3. táblázat. Férfiak születéskor várható átlagos élettartamának alakulása, 1900–1990 (év)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	36,6	39,1	41,0	48,7	55,0	59,9	65,9	66,3	65,5	65,1
Németország/NSZK	40,6	47,4	56,0	59,9		64,6	66,9	67,4	69,6	72,9
Egyesült Királyság	44,1	51,5	55,6	58,7		66,4	67,9	68,7	70,2	72,9
Franciaország	45,3	48,5	52,2	54,3		62,9	66,9	68,4	70,2	72,7
Hollandia	46,2	51,0	55,1	61,9	65,7	70,6	71,5	70,7	72,6	73,6
Belgium	45,4			56,0		62,0	67,7	67,8	70,0	72,7
Ausztria	39,1	40,7		54,5		61,9	65,6	66,5	69,0	72,4
Svájc	45,7	50,7	54,5	59,3	62,7	66,4	68,7	70,3	72,4	74,2
Írország	49,3	53,6	57,4	58,2	59,0	64,5	68,1	68,8	70,1	72,3
Svédország	50,9	54,5	54,8	61,2	64,3	69,0	71,2	72,2	72,8	74,8
Dánia	50,2	54,9	55,8	60,9	63,5	67,8	70,4	70,7	71,1	72,0
Finnország	42,9	45,3	43,4	50,7	54,3	58,6	65,5	66,5	69,2	70,9
Norvégia	50,4	54,8	55,6	61,0	64,1	69,3	71,6	71,2	72,3	74,9
Olaszország	42,6	44,2	49,3	53,8		63,7	67,2	69,0	70,6	73,5

Megjegyzések: Magyarország: jelenlegi terület; Egyesült Királyság 1891–1952: Anglia és Wales; Eltérő időpontok: Magyarország: 1900–01, 1910–11, 1920–21, 1930–31, 1941; Németország: 1891–1900, 1910–11, 1924–26, 1932–34, 1949–51, 1960–62, 1970–72; Anglia és Wales: 1891–1900, 1910–12, 1920–22, 1930–32, 1950–52; Franciaország: 1898–1903, 1908–13, 1920–23, 1928–33; Hollandia: 1890–99, 1900–09, 1910–20, 1921–30, 1931–40, 1950–52, 1980–81; Belgium: 1891–1900, 1928–32; Ausztria: 1901–05, 1906–10, 1930–33, 1949–51, 1959–64; Svájc: 1889–1900, 1910–11, 1920–21, 1929–32, 1939–44, 1948–53, 1958–63, 1968–73, 1978–83; Írország: 1900–02, 1910–12, 1925–27, 1935–37, 1940–42, 1950–52, 1961, 1971, 1980–82; Svédország: 1891–1900, 1901–10, 1916–20, 1926–30, 1936–40, 1946–50, 1960–64, 1970–74; Dánia: 1895–1900, 1906–10, 1916–20, 1926–30, 1936–40, 1946–50, 1961–62, 1970–71, 1980–81; Finnország: 1891–1900, 1901–10, 1911–20, 1921–30, 1936–40, 1946–50, 1960–64, 1970–74, 1981; Norvégia: 1891–1901, 1901–11, 1911–21, 1921–31, 1931–41, 1946–50, 1979–80, 1994; Olaszország: 1899–02, 1901–10, 1921–22, 1930–32.

Források: *Time series of historical statistics, 1867–1992.* Budapest, 1993. 107. p. (Magyarország 1900–90); United Nations (ed.): *Demographic Yearbook*, 1948. New York, 1949. (Nyugat-Európa 1900–40); Eurostat (Hrsg.): *Bevölkerungsstatistik. Daten, 1995–1998.* Luxemburg, 1999. (Nyugat-Európa 1960–70, Németország 1980, Egyesült Királyság 1980, Belgium 1980–1990, Finnország 1981, Ausztria 1990); Council of Europe (ed.): *Recent demographic developments in Europe*, 1996. H. n., 1996. 55–57. p. (Nyugat-Európa 1980–1990); Oscar W. Gabriel – Frank Brettschneider (Hrsg.): *Die EU-Staaten im Vergleich.* Opladen, 1994. 502. p. (Németország 1970–1972, Franciaország 1950, Írország 1950–52, Olaszország 1950); Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe.* Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 96. p. (Ausztria 1906–10, 1959–64), 97. p. (Belgium 1891–1900), 98. p. (Dánia 1895–1900, 1906–10, 1916–20, 1926–30, 1936–40, 1946–50), 99. p. (Finnország 1891–1900, 1936–40, 1946–50), 101. p. (Németország 1891–1900, 1924–26, 1932–34), 102. p. (Írország 1900–02, 1910–12), 103. p. (Olaszország 1899–1902, 1901–10), 104. p. (Hollandia 1890–99), 105. p. (Norvégia 1891–1901, 1931–41, 1946–50), 106. p. (Svédország 1891–1900, 1916–20, 1926–30, 1946–50), 107. p. (Svájc 1899–1900, 1948–53, 1968–73), 108. p. (Anglia és Wales 1891–1900, 1950–52).

4. táblázat. Nők születéskor várható átlagos élettartamának alakulása, 1900–1990 (év)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	38,2	40,5	43,1	51,8	58,2	64,2	70,1	72,1	72,7	73,7
Németország/NSZK	44,0	50,7	58,8	62,8		68,5	72,4	73,8	76,1	79,3
Egyesült Királyság	47,8	55,4	59,9	62,9		71,5	73,7	75,0	76,2	78,5
Franciaország	48,7	52,4	56,1	59,0		68,5	73,6	75,9	78,4	80,9
Hollandia	49,0	53,4	57,1	63,5	67,2	72,9	75,3	76,5	79,3	80,1
Belgium	48,8			59,8		67,3	73,5	74,2	76,8	79,4
Ausztria	41,1	42,1		58,5		67,0	72,0	73,4	76,1	78,9
Svájc	48,5	53,9	57,5	63,1	67,0	70,9	74,1	76,2	79,1	81,1
Írország	49,6	54,1	57,9	59,6	61,0	67,1	71,9	73,5	75,6	77,9
Svédország	53,6	57,0	57,6	63,3	66,9	71,6	74,9	77,1	78,8	80,4
Dánia	53,2	57,9	58,1	62,6	65,8	70,1	74,4	75,9	77,3	77,7
Finnország	45,6	48,1	49,1	55,1	59,5	65,9	72,5	75,0	77,6	78,9
Norvégia	54,1	57,7	58,7	63,8	67,6	72,7	76,0	77,5	79,0	80,6
Olaszország	43,0	44,8	50,8	56,0	57,5	67,2	72,3	74,9	77,4	80,0

Megjegyzések: Magyarország: jelenlegi terület; Egyesült Királyság 1891–1952: Anglia és Wales; Eltérő időpontok: Magyarország: 1900–01, 1910–11, 1920–21, 1930–31, 1941; Németország: 1891–1900, 1910–11, 1924–26, 1932–34, 1949–51, 1960–62, 1970–72; Anglia és Wales: 1891–1900, 1910–12, 1920–22, 1930–32, 1950–52; Franciaország: 1898–1903, 1908–13, 1920–23, 1928–33; Hollandia: 1890–99, 1900–09, 1910–20, 1921–30, 1931–40, 1950–52; Belgium: 1891–1900, 1928–32; Ausztria: 1901–05, 1906–10, 1930–33, 1949–51, 1959–64; Svájc: 1889–1900, 1910–11, 1920–21, 1929–32, 1939–44, 1948–53, 1958–63, 1968–73, 1978–83; Írország: 1900–02, 1910–12, 1925–27, 1935–37, 1940–42, 1950–52, 1961, 1971, 1980–82; Svédország: 1891–1900, 1901–10, 1916–20, 1926–30, 1936–40, 1946–50, 1960–64, 1970–74; Dánia: 1895–1900, 1906–10, 1916–20, 1926–30, 1936–40, 1946–50, 1961–62, 1970–71; Finnország: 1891–1900, 1901–10, 1911–20, 1921–30, 1936–40, 1946–50, 1960–64, 1970–74; Norvégia: 1891–1901, 1901–11, 1911–21, 1921–31, 1931–41, 1946–50, 1979–80, 1994; Olaszország: 1899–02, 1901–10, 1921–22, 1930–32.

Források: *Time series of historical statistics, 1867–1992.* Budapest, 1993. 108. p. (Magyarország 1900–90); United Nations (ed.): *Demographic Yearbook*, 1948. New York, 1949. (Nyugat-Európa 1900–40); Eurostat (Hrsg.): *Bevölkerungsstatistik. Daten, 1995–1998.* Luxemburg, 1999. (Nyugat-Európa 1960–70, Németország 1980, Belgium 1990, Finnország 1981, Ausztria 1990); Council of Europe (ed.): *Recent demographic developments in Europe*, 1996. H. n., 1996. 55–57. p. (Nyugat-Európa 1980–1990); Oscar W. Gabriel – Frank Brettschneider (Hrsg.): *Die EU-Staaten im Vergleich.* Opladen, 1994. 502. p. (Németország 1970–1972, Franciaország 1950, Írország 1950–52, Olaszország 1950); Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe.* Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 96. p. (Ausztria 1906–10, 1959–64), 97. p. (Belgium 1891–1900), 98. p. (Dánia 1895–1900, 1906–10, 1916–20, 1926–30, 1936–40, 1946–50), 99. p. (Finnország 1891–1900, 1936–40, 1946–50), 101. p. (Németország 1891–1900, 1924–26, 1932–34), 102. p. (Írország 1900–02, 1910–12), 103. p. (Olaszország 1899–1902, 1901–10), 104. p. (Hollandia 1890–99), 105. p. (Norvégia 1891–1901, 1931–41, 1946–50), 106. p. (Svédország 1891–1900, 1916–20, 1926–30, 1946–50), 107. p. (Svájc 1899–1900, 1948–53, 1968–73), 108. p. (Anglia és Wales 1891–1900, 1950–52).

5. táblázat. A csecsemőhalandóság alakulása, 1900–1990 (ezrelék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	223	195	193	153	130,1	85,7	47,6	35,9	23,2	14,8
Németország/NSZK	229	162	131	85	64,1	55,0	35,0	23,6	12,6	7,0
Egyesült Királyság	154	105	80	60	61,0	30,0	22,5	18,5	12,1	7,9
Franciaország	160	111	123	84	90,5	52,0	27,5	18,2	10,0	7,3
Hollandia	155	108	83	51	39,1	25,0	17,9	12,7	8,6	7,1
Belgium	172	135	110	100	93,2	53,0	31,2	21,1	12,1	7,9
Ausztria	231	189	156	104	74,2	66,0	37,5	25,9	14,3	7,8
Svájc	150	105	84	51	46,2	31,0	21,1	15,1	9,1	6,8
Írország	109	95	83	68	66,4	46,0	29,3	19,5	11,1	8,2
Svédország	99	75	63	55	39,2	21,0	16,6	11,1	6,9	6,0
Dánia	128	101	91	82	50,0	31,0	21,5	14,2	8,4	7,5
Finnország	153	118	96	75	88,3	44,0	21,0	13,2	7,60	5,6
Norvégia	91	67	58	46	39,1	28,0	18,9	12,7	8,10	6,9
Olaszország	174	140	127	106	102,7	64,0	43,9	29,6	14,6	8,2

Megjegyzések: Egyesült Királyság 1900–1930, 1950: Anglia és Wales; eltérő időpont: Ausztria 1922.

Források: *Time series of historical statistics, 1867–1992.* Budapest, 1993. 218. p. (Magyarország 1920–1990); Brian R. Mitchell: *European Historical Statistics, 1750–1975.* New York, 1981. 140–142. p. (Nyugat-Európa 1900–1930, 1950, Dánia 1940); United Nations (ed.): *Demographic Yearbook, 1948.* New York, 1949. 406. p. (Nyugat-Európa 1940); Eurostat (Hrsg.): *Bevölkerungsstatistik. Daten, 1995–1998.* Luxemburg, 1999. 182–183. p. (Nyugat-Európa 1960); Council of Europe (ed.): *Recent demographic developments in Europe, 1996.* H. n., 1996. 54. p. (Nyugat-Európa 1970–1990).

6. táblázat. A nyers házasságkötési ráta alakulása, 1900–1990
(házasságkötések száma/1000 lakos)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	9,1	8,6	13,1	9,0	7,7	11,4	8,9	9,3	7,5	6,4
Németország/NSZK	8,5	7,7	14,5	8,8	8,6	10,6	9,5	7,4	6,3	6,5
Egyesült Királyság	8,0	7,5	10,1	7,9	11,2	8,1	7,5	8,5	7,4	6,5
Franciaország	7,7	7,8	16,0	8,3	4,3	7,9	7,0	7,8	6,2	5,1
Hollandia	7,6	7,3	14,6	8,0	7,6	8,2	7,8	9,5	6,4	6,4
Belgium	8,6	7,9	14,4	8,9	4,3	8,3	7,2	7,6	6,7	6,5
Ausztria	8,2	7,6	13,3	7,7	11,7	9,3	8,3	7,1	6,2	5,9
Svájc	7,7	7,3	9,0	7,9	7,7	7,9	7,8	7,6	5,7	6,9
Írország	4,8	5,2	6,0	4,7	5,1	5,4	5,5	7,0	6,4	5,1
Svédország	6,1	6,2	7,3	7,2	9,3	7,7	6,7	5,4	4,5	4,7
Dánia	7,7	7,3	7,8	8,2	9,2	9,1	7,8	7,4	5,2	6,1
Finnország	6,9	6,4	7,5	7,2	8,3	8,5	7,4	8,8	6,1	5,0
Norvégia	6,8	6,1	7,0	6,4	9,4	8,3	6,6	7,6	5,4	5,2
Olaszország	7,2	7,8	14,1	7,4	7,1	7,7	7,7	7,3	5,7	5,6

Megjegyzések: Magyarország 1900–1910: mai terület; Egyesült Királyság 1900–1950: Anglia és Wales.

Források: Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiaja (896–1995)*. Budapest, 1997. 352. p. (Magyarország 1900–1910); *Time series of historical statistics, 1867–1992*. Budapest, 1993. 114. p. (Magyarország 1920–1990); Brian R. Mitchell (ed.): *European Historical Statistics, 1750–1975*. New York, 1980. 124–134. p. (Nyugat-Európa 1900–1950); Eurostat (Hrsg.): *Bevölkerungstatistik, 1995–1998*. Luxemburg, 1999. 132–133. p. (Nyugat-Európa 1960); Council of Europe (ed.): *Recent demographic developments in Europe*. 1996. 33. p. (Nyugat-Európa 1970–1990).

7. táblázat. Nők átlagos életkorának alakulása
az első házasságkötés idején, 1900–1990 (év)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	22,5	22,3	23,6	23,8	23,0	22,8	21,9	21,0	21,3	21,5
Németország/NSZK	26	25	26	25	26	25	23,4	22,5	22,9	25,3
Egyesült Királyság	26		26		25		24,0	22,4	23,0	25,0
Franciaország	25			23		23	23,0	22,6	23,0	25,6
Hollandia	26	26	26	26	26	25	24,2	22,9	23,2	25,9
Belgium							22,8	22,4	22,3	24,3
Ausztria	27			25		25	24,0	22,9	23,2	24,9
Svájc							24,9	24,2	25,1	26,8
Írország			29			28	27,6	25,3	24,7	26,5
Svédország							23,9	23,9	26,0	27,5
Dánia							22,8	22,8	24,6	27,6
Finnország	25		25	25	25	25	23,8	23,4	24,4	25,0
Norvégia	26	26	25	25	26	26	23,7	22,8	23,5	26,3
Olaszország	24	24	25	24	25	25	24,8	23,9	23,9	25,6

Megjegyzések: Magyarország: mai terület; Egyesült Királyság 1900–1960: Nagy-Britannia; Eltérő időpontok: Magyarország: 1941, 1948.

Források: Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest, 1997. 352. p. (Magyarország 1900–1930); *Time series of historical statistics, 1867–1992*. Budapest, 1993. 130. p. (Magyarország 1941–1990); Hartmut Kaelble: *A Social History of Western Europe, 1880–1980*. Dublin, 1990. 16. p. (Nyugat-Európa 1900–1950, Egyesült Királyság 1960); Eurostat (Hrsg.): *Bevölkerungsstatistik. Daten, 1995–1998*. Luxemburg, 1999. (Nyugat-Európa 1960–1990); Council of Europe (ed.): *Recent demographic developments in Europe. 1996*. H. n., 1996. 35. p. (Egyesült Királyság 1970–1990).

8. táblázat. Férfiak átlagos életkorának alakulása az első házasságkötés idején, 1900–1990 (év)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	26,4	26,2	26,7	26,8	27,5	26,4	25,3	24,0	24,0	24,2
Németország/NSZK	29	27	29	28	29	28	25,4	24,9	25,7	27,9
Egyesült Királyság	27		28		27		26,0	24,0	25,2	27,2
Franciaország	31			27		26	25,7	24,7	25,1	27,5
Hollandia	28	28	28	28	28	27	26,6	25,0	25,5	28,2
Belgium							25,1	24,4	24,3	26,3
Ausztria	30			28		28	26,7	25,6	25,9	27,4
Svájc							27,5	26,5	27,4	29,2
Írország			35			33	30,8	27,4	27,1	28,3
Svédország							27,3	26,4	28,6	29,9
Dánia							25,8	25,3	27,2	30,0
Finnország	27	27	28	28	28	28	25,8	25,3	26,5	27,0
Norvégia	28	28	28	29	29	29	26,6	25,5	26,2	28,7
Olaszország	28	27	29	27	28	29	28,6	27,4	27,1	28,6

Megjegyzések: Magyarország: mai terület; Egyesült Királyság 1900–1970: Nagy-Britannia; Eltérő időpontok: Magyarország: 1941, 1948.

Források: Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest, 1997. 352. p. (Magyarország 1900–1930); *Time series of historical statistics, 1867–1992*. Budapest, 1993. 130. p. (Magyarország 1941–1990); Hartmut Kaelble: *A Social History of Western Europe, 1880–1980*. Dublin, 1990. 16. p. (Nyugat-Európa 1900–1950, Egyesült Királyság 1960–1970); Eurostat (Hrsg.): *Bevölkerungsstatistik. Daten, 1995–1998*. Luxemburg, 1999. (Nyugat-Európa 1960–1990).

9. táblázat. A férficölíbatús arányának alakulása, 1900–1990
(a soha nem házasodott férfiak aránya a 45–54 éves korcsoportban – százalék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	4,9	5,8	5,2	5,0	5,8	6,0	5,4	4,1	5,0	6,1
Németország	8,5	8,2	6,5	6,0	6,1	6,1	4,9	4,5	7,3	9,3
Egyesült Királyság	11,0	12,1	12,0	10,8		9,3	9,2	9,2	8,9	9,0
Franciaország	10,6	10,7	9,1	9,1	8,7	8,9	10,7	10,2	10,8	8,9
Hollandia	12,8	12,7	12,0	10,8		8,7	7,6	6,7	8,2	7,8
Belgium	15,9	14,5	13,0	10,5		8,5	9,1	8,0		8,0
Ausztria	11,1	16,8	14,7	11,4		9,3	7,9	6,7		9,7
Svájc	15,9	15,2	14,6	13,8	13,4	13,0	11,8	9,8	8,7	9,8
Írország		28,6		31,4	33,5	31,0	29,7	28,1	22,5	15,8
Svédország	12,7	14,3	15,3	15,8	16,1	15,7	14,4	13,4	10,9	16,2
Dánia	8,3	9,1	9,5	9,1	9,2	9,3	9,5	9,4	9,2	10,6
Finnország	13,6	15,8	19,1	25,5	26,9	11,8	10,1	11,1	13,6	13,9
Norvégia	10,9	11,9	12,2	13,9		15,1	13,3	12,5	10,9	9,8
Olaszország	11,3	10,7	10,6	9,5	9,2	8,7	8,9	10,9		10,4

Megjegyzések: Magyarország 1910–1920, 1980–1990: a 45–49 éves korcsoportra vonatkozóan. 1900, 1930–1970: a 45–54 éves korcsoportra vonatkozóan; Nyugat-Európa 1980–1990: a 45–49 éves, 1900–1970: a 45–54 éves korcsoportra vonatkozóan.; Franciaország 1921, Ausztria 1920: 50–59 éves korcsoport; Írország 1911: a későbbi köztársaság területe; Egyesült Királyság 1901–1971: Anglia és Wales; Ausztria 1910: a későbbi köztársaság országterülete. Elterő időpontok: Magyarország: 1941, 1949; Németország: 1925, 1933, 1939, 1961; Anglia és Wales: 1901, 1911, 1921, 1931, 1951, 1961, 1971; Egyesült Királyság: 1982; Franciaország: 1901, 1911, 1921, 1931, 1936, 1946, 1962, 1968; Hollandia: 1899, 1909, 1947; Belgium: 1947, 1961, 1991; Ausztria: 1934, 1951, 1961, 1971, 1991; Svájc: 1941; Írország: 1911, 1926, 1936, 1951, 1961, 1971, 1981; Dánia: 1901, 1911, 1921, 1935; Finnország: 1991; Olaszország: 1901, 1911, 1921, 1931, 1936, 1951, 1961, 1971, 1991.

Források: *Time series of historical statistics, 1867–1992.* Budapest, 1993. 6–7., 11., 13. p. (Magyarország 1900–1990, saját számítások); Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe.* Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 224–225. p. (Németország 1900–1970), 238–239. p. (Anglia–Wales 1901–1971), 222–223. p. (Franciaország 1901–1968), 230–231. p. (Hollandia 1899–1970), 216–217. p. (Belgium 1900–1970), 214–215. p. (Ausztria 1900–1970), 236–237. p. (Svájc 1900–1970), 226–227. p. (Írország 1911–1971), 234–235. p. (Svédország 1900–1970), 218–219. p. (Dánia 1901–1970), 220–221. p. (Finnország 1900–1970), 232–233. p. (Norvégia 1900–1970), 228–229. p. (Olaszország 1901–1971); United Nations (ed.): *Demographic Yearbook. 1990.* New York, 1992. 540–543. p. (Nyugat-Európa 1980); United Nations (ed.): *Demographic Yearbook. 1995.* New York, 1997. 569–572. p. (Nyugat-Európa 1990); Eurostat (ed.): *Population, household, and dwellings in Europe. Main results of the 1990/1991 censuses.* Brussels–Luxemburg, 1996. 20–24. p. (Olaszország 1991).

10. táblázat. A női cölibátus arányának alakulása, 1900–1990
(a soha nem házasodott nők aránya a 45–54 éves korcsoportban –
százalék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	4,8	5,7	5,5	6,1	8,0	8,2	7,3	5,6	3,8	3,8
Németország	10,3	10,7	10,4	11,5	13,2	12,6	9,6	9,9	6,4	5,2
Egyesült Királyság	13,6	15,8	16,4	16,4		15,1	11,4	8,0	5,7	4,9
Franciaország	11,5	11,2	10,9	10,9	11,5	12,2	9,1	8,7	7,3	7,1
Hollandia	14,0	15,0	15,2	14,9		13,3	11,4	8,4	6,3	5,2
Belgium	16,8	16,4	15,4	13,3		10,6	9,2	7,8		5,1
Ausztria	13,3	12,3	16,6	17,0		14,3	12,2	11,3		7,6
Svájc	17,4	17,8	17,7	17,9	19,7	19,2	15,9	12,6	9,4	8,8
Írország		24,0		23,9	25,1	25,7	23,1	18,8	13,4	10,3
Svédország	18,9	20,7	22,2	22,5	22,2	19,1	12,3	8,0	5,8	9,7
Dánia	13,1	14,7	15,6	15,6	15,5	14,1	10,3	7,1	5,3	5,5
Finnország	14,9	16,2	19,7	24,6	28,0	19,0	15,0	12,3	10,3	9,9
Norvégia	17,8	19,9	20,8	21,8		20,7	14,3	9,0	5,3	5,6
Olaszország	11,2	10,9	11,7	12,4	13,1	14,8	13,8	13,9		7,9

Megjegyzések: Magyarország 1910–1920, 1980–1990: a 45–49 éves korcsoportra vonatkozóan, 1900, 1930–1970: a 45–54 éves korcsoportra vonatkozóan; Nyugat-Európa 1980–1990: a 45–49 éves, 1900–1970: a 45–54 éves korcsoportra vonatkozóan; Franciaország 1921, Ausztria 1920: 50–59 éves korcsoport; Írország 1911: a későbbi köztársaság területe; Egyesült Királyság 1901–1971: Anglia és Wales; Ausztria 1910: a későbbi köztársaság országterülete. *Eltérő időpontok:* Magyarország: 1941, 1949; Németország: 1925, 1933, 1939, 1961; Anglia és Wales: 1901, 1911, 1921, 1931, 1951, 1961, 1971; Egyesült Királyság: 1982; Franciaország: 1901, 1911, 1921, 1931, 1936, 1946, 1962, 1968; Hollandia: 1899, 1909, 1947; Belgium: 1947, 1961, 1991; Ausztria: 1934, 1951, 1961, 1971, 1991; Svájc: 1941; Írország: 1911, 1926, 1936, 1951, 1961, 1971, 1981; Dánia: 1901, 1911, 1921, 1935; Finnország: 1991; Olaszország: 1901, 1911, 1921, 1931, 1936, 1951, 1961, 1971, 1991.

Források: *Time series of historical statistics, 1867–1992.* Budapest, 1993. 8–9., 12., 14. p. (Magyarország 1900–1990, saját számítások); Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe.* Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 224–225. p. (Németország 1900–1970), 238–239. p. (Anglia-Wales 1901–1971), 222–223. p. (Franciaország 1901–1968), 230–231. p. (Hollandia 1899–1970), 216–217. p. (Belgium 1900–1970), 214–215. p. (Ausztria 1900–1970), 236–237. p. (Svájc 1900–1970), 226–227. p. (Írország 1911–1971), 234–235. p. (Svédország 1900–1970), 218–219. p. (Dánia 1901–1970), 220–221. p. (Finnország 1900–1970), 232–233. p. (Norvégia 1900–1970), 228–229. p. (Olaszország 1901–1971); United Nations (ed.): *Demographic Yearbook. 1990.* New York, 1992. 540–543. p. (Nyugat-Európa 1980); United Nations (ed.): *Demographic Yearbook. 1995.* New York, 1997. 569–572. p. (Nyugat-Európa 1990); Eurostat (ed.): *Population, household, and dwellings in Europe. Main results of the 1990/1991 censuses.* Brussels–Luxemburg, 1996. 20–24. p. (Olaszország 1991).

11. táblázat. A háztartások átlagos létszámának alakulása, 1900–1990 (fő)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország		4,7	4,3	3,9	3,8	3,6	3,1	3,0	2,8	2,6
Németország/NSZK				3,8		3,0	2,9	2,7	2,3	2,3
Egyesült Királyság		4,4	4,1	3,7		3,2	3,0	2,9	2,7	2,6
Franciaország	3,5	2,9				3,1	3,1	2,9	2,7	2,6
Hollandia						4,5	3,6	3,2		2,5
Belgium		3,6	3,2	3,2		3,0	3,0	2,9	2,7	2,7
Ausztria		4,1				3,1	3,0	2,9	2,7	
Svájc			4,2	3,9			3,3	2,9	2,5	2,4
Írország				4,5	4,3	4,2	4,0	3,9	3,7	3,3
Svédország				3,3		2,9	2,8	2,6	2,3	2,1
Dánia	3,8		3,5	3,2		3,1	3,0	2,7	2,4	2,3
Finnország	4,6	4,4		3,6		3,6	3,3	3,0	2,6	2,5
Norvégia				3,8		3,2	3,1	2,9	2,7	2,4
Olaszország				4,1			3,6	3,3	3,0	2,9

Megjegyzések: D Hamásként nem jelöltük, magánháztartások adatai. Eltérf időpon-
tok: Magyarország: 1941, 1949; Németország: 1927, 1961, 1987; Anglia és Wales:
1911, 1921, 1931; Egyesült Királyság: 1951, 1961, 1971, 1981; Franciaország: 1901,
1911, 1946, 1962, 1975, 1982; Hollandia: 1947, 1971; Belgium: 1947, 1961, 1981;
Ausztria: 1951, 1961, 1971, 1981; Írország: 1926, 1936, 1946, 1961, 1971, 1981,
1991; Dánia: 1901, 1916, 1981, 1991; Olaszország: 1931, 1961, 1971, 1981. Eltérf
adatokat: Magyarország: 1910, 1920, 1930, 1941: lakások átlagos lakoszáma; Német-
ország 1927: 5000 lakos feletti városok, 1950: Nyugat-Berlinnel együtt; Egyesült
Királyság: 1911–1931 Anglia és Wales; Franciaország 1911: 50 000 lakos feletti
városok, 1901–1946: lakott lakások; Hollandia 1947: lakások; Belgium 1910–1930:
10 000 lakos feletti városok, 1910–1947: lakott lakások; Ausztria 1910: az ország
nagyobb városai, lakott lakások; Dánia 1901–1930: lakott lakások, Koppenhága;
Finnország 1900–1930: lakott lakások, 1900–1910: Helsinki, Turku, Tampere, Ulea-
borg, 1930: Helsinki; Norvégia 1930: városi lakott lakások; Olaszország 1931:
nagyobb városok, lakott lakások.

Források: Faragó Tamás: *Nemek, nemzedékek, családok és rokonok a XVIII–XX. században.* (Doktori értekezés. MTA Kézirattár.) Budapest, 1994. Melléklet. 59. p. (Magyarország 1910); Kovácsics József (szerk.): *Magyarország történeti demog-
ráfiája.* Budapest, 1963. 295. p. (Magyarország 1930, 1949); *Time series of historical
statistics, 1867–1992.* Budapest, 1993. 82. p. (Magyarország 1920, 1941, 1960–
1990); Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe.* Vol. II.
Frankfurt/M., 1987. 306. p. (Németország 1927), 324. p. (Anglia és Wales 1911–31),
302. p. (Franciaország 1901–1911), 313. p. (Hollandia 1947), 289. p. (Belgium
1910–1947), 285. p. (Ausztria 1910), 322. p. (Svájc 1920–1930), 308. p. (Írország
1926–1946), 319. p. (Svédország 1930), 295. p. (Dánia 1901–1930), 298. p. (Finn-
ország 1900–1930), 316. p. (Norvégia 1930), 311. p. (Olaszország 1931); Bernhard
Schäfers: *Gesellschaftlicher Wandel in Deutschland.* Stuttgart, 1995. 294. p. (Né-
metország, Nagy-Britannia, Hollandia, Belgium, Olaszország 1990); United Na-
tions (ed.): *Demographic Yearbook. Special Issue: Population Ageing and the
Situation of Elderly Persons.* New York, 1993. (Nyugat-Európa 1950, 1960); Euro-
stat (ed.): *Economic and Social Features of Households in the Member States of
the European Community.* Luxemburg, 1982. 33. p. (Nyugat-Európa 1970); United
Nations (ed.): *Demographic Yearbook.* 1995. New York, 1997. 596–604. p. (Nyugat-
Európa 1990); Ray Hall: *Family Structures.* In Daniel Noin – Robert Woods (eds.):
The Changing Population of Europe. Oxford, 1993. 102. p. (Hollandia 1980).

12. táblázat. Az öt vagy ennél több taggal rendelkező háztartások arányának alakulása az összes háztartáshoz viszonyítva, 1900–1990 (százalék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország				33,0			17,0	14,0	10,6	8,0
Németország/NSZK							14,0	12,9	8,0	5,1
Egyesült Királyság		41,0	36,9	28,1			16,0	14,5	11,4	8,0
Franciaország	25,4	15,3				18,0	20,1	19,1	11,9	10,3
Hollandia						41,4	27,0	20,4	11,7	7,1
Belgium		26,9	19,3	16,7		14,6	16,0	16,1	11,4	8,2
Ausztria		37,4					17,0	17,0	13,0	10,0
Svájc			38,6	32,5			21,0	16,0	9,0	6,5
Írország				44,0	40,8	38,6	35,4	35,2	32,3	26,6
Svédország						17,5	13,1	10,0	6,0	5,3
Dánia	32,5		25,1	18,8			15,0	12,7	7,4	4,7
Finnország	44,9	42,7		26,3		33,8	25,0	18,3	10,0	7,8
Norvégia				32,4		20,3	21,0	17,0	12,0	8,3
Olaszország		36,5		35,6			27,0	21,5	14,9	11,3

Megjegyzések: Amennyiben másként nem jeleztük, magánháztartások adatai. Eltérő adatok: Magyarország 1930: A lakások megoszlása a 10 000 főnél népesebb községekben; Egyesült Királyság 1911–1950: Anglia és Wales; Franciaország 1911: 50 000 lakos feletti városok, 1901–1946 lakott lakások; Hollandia 1947: lakott lakások; Belgium 1910–1930: 10 000 lakos feletti városok, 1910–1947: lakott lakások; Ausztria 1910: lakott lakások; Svédország 1930: lakások, Stockholm; Dánia 1901–1930: lakott lakások, Koppenhága; Finnország 1900–1930: lakott lakások, 1900–1910: Helsinki, Turku, Tampere, Uleaborg, 1930: Helsinki; Norvégia 1930: városi lakott lakások; Olaszország 1911: öt nagyváros, lakott lakások, 1931: 11 nagyváros, lakott lakások. Eltérő időpontok: Németország: 1991; Anglia és Wales: 1911, 1921, 1931; Egyesült Királyság: 1961, 1981, 1991; Franciaország: 1901, 1911, 1946, 1962, 1975; Hollandia: 1947, 1971, 1991; Belgium: 1947, 1961, 1991; Ausztria: 1991; Írország: 1926, 1936, 1946, 1961, 1971, 1991; Dánia: 1901, 1916, 1981, 1991; Olaszország: 1911, 1931, 1961, 1971, 1991.

Források: Faragó Tamás: *Nemek, nemzedékek, családok és rokonok a XVIII–XX. században.* (Doktori értekezés. MTA Kézirattár.) Budapest, 1994. Melléklet. 49. p. (Magyarország 1930); *Time series of historical statistics, 1867–1992.* Budapest, 1993. 76. p. (Magyarország 1960–1990); Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe.* Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 306. p. (Németország 1927.), 324. p. (Anglia és Wales 1911–31), 302. p. (Franciaország 1901–1911), 313. p. (Hollandia 1947), 289. p. (Belgium 1910–1947), 285. p. (Ausztria 1910), 322. p. (Svájc 1920–1930), 308. p. (Írország 1926–1946), 319. p. (Svédország 1930), 295. p. (Dánia 1901–1930), 298. p. (Finnország 1900–1930), 316. p. (Norvégia 1930), 311. p. (Olaszország 1911, 1931) – saját számítások; Eurostat (ed.): *Economic and Social Features of Households in the Member States of the European Community.* Luxembourg, 1982. 30–39. p. (Nyugat-Európa 1960–1970); K. Schwarz: *Household*

trends in Europe after World War II. In Nico Keilman et al. (ed.): *Modelling Household Formation and Dissolution*. Oxford, 1988. 79–80. p. (Németország, Anglia és Wales, Ausztria, Svédország, Dánia, Norvégia, Olaszország 1950); François Höpflinger: Haushalts- und Familienstrukturen im westeuropäischen Vergleich. In Stefan Hradil – Stefan Immerfall (Hrsg.): *Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich*. Opladen, 1997. 100. p. (Nyugat-Európa 1960–1980); Eurostat (ed.): *Population, household and dwellings in Europe. Main results of the 1990/1991 censuses*. Brussels–Luxemburg, 1996. 120–121. p. (Nyugat-Európa 1990); Ray Hall: Family Structures. In Daniel Noin – Robert Woods (eds.): *The Changing Population of Europe*. Oxford, 1993. 103. p. (Németország 1970–1980, Egyesült Királyság 1971–81, Franciaország 1968–1982, Hollandia 1971–1981, Belgium 1970–1981, Dánia 1970–1981, Olaszország 1971–1981).

13. táblázat. Az egyszemélyes háztartások arányának alakulása az összes háztartáshoz viszonyítva, 1900–1990 (százalék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország						10,0	14,5	17,5	19,6	24,3
Németország/NSZK						19,0	20,6	25,2	31,0	33,6
Egyesült Királyság		5,3	6,0	6,7		11,0	11,9	18,1	22,0	26,7
Franciaország	15,1	20,0				18,6	19,9	22,3	25,0	27,0
Hollandia						3,8	11,9	17,1	22,0	29,9
Belgium		14,2	15,0	11,3		16,7	16,8	18,8	23,0	28,4
Ausztria		6,3				18,0	20,0	26,0	28,0	29,7
Svájc			8,5	8,5			14,2	19,6	29,0	32,4
Írország				8,3	9,4	10,4	12,6	14,2	17,0	20,2
Svédország				12,2		21,0	20,2	25,3	33,0	39,6
Dánia	10,7			14,0		14,0	16,0	21,4	29,0	34,4
Finnország	6,7	7,5		8,7		10,3	19,3	24,0	27,0	31,7
Norvégia				11,3		15,0	18,0	21,1	28,0	34,3
Olaszország		9,2		6,7		10,0	10,6	12,9	18,0	20,6

Megjegyzések: Amennyiben másként nem jeleztük, magánháztartások adatai. Elté-
rő adatok: Magyarország 1949: becslés; Egyesült Királyság 1911–1950: Anglia és
Wales; Franciaország 1911: 50 000 lakos feletti városok, 1901–1946: lakott lakások;
Hollandia 1947: lakott lakások; Belgium 1910–1930: 10 000 lakos feletti városok,
1910–1947: lakott lakások; Ausztria 1910: lakott lakások; Svédország 1930: lakások,
Stockholm; Dánia 1901–1930: lakott lakások, Koppenhága; Finnország 1900–1930:
lakott lakások, 1900–1910: Helsinki, Turku, Tampere, Uleaborg, 1930: Helsinki;
Norvégia 1930: városi lakott lakások; Olaszország 1911: öt nagyváros, lakott la-
kások, 1931: 11 nagyváros, lakott lakások. Elté-
rő időpontok: Németország: 1991;
Anglia és Wales: 1911, 1921, 1931; Egyesült Királyság: 1961, 1981, 1991; Fran-
ciaország: 1901, 1911, 1946, 1962, 1975; Hollandia: 1947, 1971, 1991; Belgium:
1947, 1961, 1991; Ausztria: 1991; Írország: 1926, 1936, 1946, 1961, 1971, 1991;
Dánia: 1901, 1916, 1981, 1991; Olaszország: 1911, 1931, 1961, 1971, 1991.

Források: Faragó Tamás: *Nemek, nemzedékek, családok és rokonok a XVIII–XX. században.* (Doktori értekezés. MTA Kézirattár.) Budapest, 1994. Melléklet. 38. p. (Magyarország 1949); *Time series of historical statistics, 1867–1992.* Budapest, 1993. 76. p. (Magyarország 1960–1990); Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe.* Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 306. p. (Németország 1927), 324. p. (Anglia és Wales 1911–31), 302. p. (Franciaország 1901–1911), 313. p. (Hollandia 1947), 289. p. (Belgium 1910–1947), 285. p. (Ausztria 1910), 322. p. (Svájc 1920–1930), 308. p. (Írország 1926–1946), 319. p. (Svédország 1930), 295. p. (Dánia 1901–1930), 298. p. (Finnország 1900–1930), 316. p. (Norvégia 1930), 311. p. (Olaszország 1911, 1931); Eurostat (ed.): *Economic and Social Features of Households in the Member States of the European Community.* Luxembourg, 1982. 30–39. p. (Nyugat-Európa 1960–1970); K. Schwarz: *Household trends in Europe after World War II.* In Nico Keilman et al. (ed.): *Modelling Household Formation and Dissolution.* Oxford, 1988. 79–80. p. (Németország, Anglia és Wales, Ausztria, Svédország, Dánia, Norvégia, Olaszország 1950); François Höpflinger: *Haushalts- und Familienstrukturen im westeuropäischen Vergleich.* In Stefan Hradil – Stefan Immerfall (Hrsg.): *Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich.* Opladen, 1997. 102. p. (Nyugat-Európa 1960–1980); Eurostat (ed.): *Population, household and dwellings in Europe. Main results of the 1990/1991 censuses.* Brussels–Luxemburg, 1996. 120–121. p. (Nyugat-Európa 1990).

14. táblázat. A háztartások összetételének alakulása
Magyarországon, 1949–1990

	1949	1960	1970	1980	1990
Nukleáris családházt. * (%)	65	78,7**	62,1	63,5	60,0
Kiterjesztett családházt. (egy család rokonnal vagy nem rokonnal) (%)	16–17		12,4	9,3	9,2
Több családmagból álló házt. (%)	6–7	5,4	5,4	4,2	2,6
Egyszemélyes házt. (%)	10	14,5	17,5	19,6	24,3
Egyéb, nem családost házt. (többszem. házt., melyben mindenki önálló) (%)	2	1,4	2,6	3,4	3,9
Összesen (%)	100	100	100	100	100
Háztartások száma összesen (ezer)		3079	3378	3719	3890

* A házasságon kívüli együttélésekkel együtt (1960-tól).

** A kiterjesztett családháztartásokkal együtt.

Megjegyzés: 1949: Becslés.

Forrás: 1949: Faragó Tamás: *Nemek, nemzedékek, családok és rokonok a XVIII–XX. században.* (Doktori értekezés) 1994. MTA Kézirattár. Melléklet. 38.; 1960–1990: *Time series of historical statistics, 1867–1992.* Vol. 1. Bp., 1993.

15. táblázat. A női foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatott körében, 1900–1990 (százalék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	25,2	22,1	29,8	26,1	27,3	29,2	35,5	41,1	43,4	44,5
Németország/NSZK	30,2	29,1	30,0	33,0	30,3	35,8	37,3	36,6	37,8	40,8
Egyesült Királyság	29,2	29,6	29,5	29,8		32,6	32,7	36,3	39,2	42,9
Franciaország	30,8	28,8	37,5	31,2	30,9	32,2	33,3	36,0	39,8	43,4
Hollandia	24,3	24,9	25,0	25,6		23,4	21,5	26,3	30,3	39,2
Belgium	29,9	28,4	23,5	24,3	23,2	29,7	30,2	32,7	37,3	41,6
Ausztria	34,2	34,7		34,0	33,4	33,8	39,4		40,8	41,0
Svájc	36,6	35,7	36,9	35,6	32,8	33,7	34,1		36,1	38,1
Írország				30,5	31,9	26,7	25,6	26,7	28,7	31,6
Svédország	35,1	33,3	34,2	32,0	30,1	29,8	33,6		45,2	47,9
Dánia	37,4	37,4	36,4	37,6	32,1	33,7	30,9	39,4	44,1	46,1
Finnország		37,2	39,3	39,5	39,9	36,7	43,7		46,1	47,1
Norvégia	35,2	37,1	34,5	32,5		27,4	28,2		41,3	44,9
Olaszország	29,1	32,5	28,1	25,2	25,3	26,4	30,7	28,3	33,3	36,8

Megjegyzések: Nyugat-Európa 1900–1950: ahol másként nem jeleztük, alkalmazottak és munkások (önállóak és foglalkoztatott családtagok nélkül); Egyesült Királyság 1901–1950, 1970: Nagy-Britannia; Nyugat-Európa 1950: a polgári alkalmazottak közötti arány. Eltérő adatok: Németország 1907, 1925: menedzserekkel együtt; Finnország 1910–1940: csak munkások; Norvégia 1911: szolgálkkal együtt. Eltérő időpontok: Magyarország: 1941, 1949; Németország: 1895, 1907, 1925, 1933, 1939; Nagy-Britannia: 1901, 1911, 1921, 1931; Franciaország: 1901, 1906, 1921, 1931, 1936, 1954; Hollandia: 1899, 1909, 1947; Belgium: 1947; Ausztria: 1934, 1939, 1951; Svájc: 1941; Írország: 1926, 1936; Dánia: 1901, 1911, 1921; Olaszország: 1901, 1911, 1921, 1931, 1936, 1951.

Források: *Time series of historical statistics, 1867–1992.* Budapest, 1993. 36–37. p. (Magyarország); OECD (ed.): *Historical Statistics, 1960–1994.* Paris, 1996. (Nyugat-Európa 1960, 1990); OECD (ed.): *Historical Statistics, 1960–1984.* Paris, 1986. 33. p. (Nyugat-Európa 1980); Oscar W. Gabriel–Frank Brettschneider (Hrsg.): *Die EU-Staaten im Vergleich.* Opladen, 1994. 513. p. (Németország, Nagy-Britannia, Belgium, Írország, Dánia 1950, Nyugat-Európa 1970); Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe.* Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 514–518. p. (Németország 1895–1939), 499–506. p. (Franciaország 1901–1954), 563–567. p. (Hollandia 1899–1947), 463–466. p. (Belgium 1900–1947), 452–456. p. (Ausztria 1900–1951), 599–604. p. (Svájc 1900–1950), 543–545. p. (Írország 1926–1936), 586–591. p. (Svédország 1900–1950), 474–479. p. (Dánia 1901–1940), 486–490. p. (Finnország 1910–1950), 573–578. p. (Norvégia 1900–1950), 553–558. p. (Olaszország 1901–1951); A. T. Mallier – M. J. Rosser: *Women and the Economy. A Comparative Study of Britain and the USA.* London, 1987. 20. p. (Nagy-Britannia 1901–1931).

16. táblázat. A 100 házasságkötésre jutó válások számának alakulása, 1900–1990

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	3,7	4,7	6,6	7,1	7,8	10,6	18,7	23,6	34,6	37,5
Németország/NSZK	1,7	3,0	4,1	7,2	8,0	15,8	9,4	17,2	22,7	29
Egyesült Királyság	0,2	0,2	0,8	1,1	1,6	8,6	6,9	14,0	39,3	41
Franciaország	2,6	4,6	5,6	6,8	9,9	10,5	9,4	10,2	22,2	32
Hollandia	1,4	2,0	3,0	4,5	4,4	7,8	6,4	8,3	25,7	28
Belgium	1,2	1,9	2,1	3,5	5,1	7,1	7,0	8,7	20,8	31
Ausztria	0,7	1,3	6,2	12,5	12,6	16,3	13,7	19,6	26,2	33
Svájc	4,0	5,6	6,4	8,8	9,5	13,1	12,5	16,0	27,3	33
Írország	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Svédország	1,3	1,8	3,1	5,1	5,9	14,8	17,9	29,9	42,2	44
Dánia	2,1	3,7	4,4	7,9	9,8	17,7	18,6	26,2	39,3	44
Finnország	0,7	1,0	2,2	4,5	4,3	10,8	11,1	14,8	27,3	41
Norvégia	–	2,8	3,6	4,9	3,4	8,5	10,1	11,7	25,1	43
Olaszország	–	–	–	–	–	–	–	–	3,2	8

Megjegyzések: Eltérrő adatok: Egyesült Királyság 1900–1980: Anglia és Wales. Eltérrő időpontok: Magyarország: 1906–1910, 1911–1915, 1921; Franciaország: 1937; Ausztria: 1937; Svájc: 1941.

Források: Time series of historical statistics, 1867–1992. Budapest, 1993. 136. p.; Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe*. Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 182–183. p. (Németország 1900–1970), 205–206. p. (Anglia és Wales 1900–1970), 178–179. p. (Franciaország 1900–1970), 190–191. p. (Hollandia 1900–1970), 166–167. p. (Belgium 1900–1970), 162–164. p. (Ausztria 1900–1970), 202–203. p. (Svájc 1900–1920), 198–199. p. (Svédország 1900–1970), 170–171. p. (Dánia 1900–1970), 174–175. p. (Finnország 1900–1970), 194–195. p. (Norvégia 1910–1970); François Höpflinger: Haushalts- und Familienstrukturen im inter-europäischen Vergleich. In Stefan Hradil – Stefan Immerfall (Hrsg.): *Die west-europäischen Gesellschaften im Vergleich*. Opladen, 1997. 119. p. (Nyugat-Európa 1990); The Demographic Situation. *Population* (An English Selection), vol. 3. (1991) 231. p. (Nyugat-Európa 1980); Jean Kellerhals – Jean François Perrin – Laura Voneche: Switzerland. In Robert Chester (ed.): *Divorce in Western Europe*. Leiden, 1977. 200. p. (Svájc 1930–1960).

17. táblázat. A házasságon kívüli születések az összes születés arányában, 1900–1990 (százalék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	9,6	9,6	8,0	8,9	8,4	8,5	5,7	5,2	6,6	13,1
Németország/NSZK	8,6	9,0	11,2	12,0	7,6	9,7	7,6	5,5	7,6	10,5
Egyesült Királyság	4,0	4,1	1,6	4,6	4,4	5,0	5,2	8,0	11,5	27,9
Franciaország	8,8	9,5	9,9	8,3	6,3	7,1	6,1	6,8	11,4	30,1
Hollandia	2,6	2,1	2,1	1,8	1,4	1,5	1,4	2,1	4,1	11,4
Belgium	7,4	6,1	7,1	4,0	3,1	2,6	2,1	2,8	4,1	11,6
Ausztria	13,5	12,1	23,0	27,1	22,8	18,3	13,0	12,8	17,8	23,6
Svájc	4,5	4,5	4,4	4,4	3,8	3,8	3,8	3,8	4,7	6,10
Írország			2,7	3,2	3,2	2,6	1,6	2,7	5,0	14,6
Svédország	11,4	14,2	15,7	15,8	11,3	9,8	11,3	18,4	39,7	47,0
Dánia	9,6	11,1	11,7	10,7	8,8	6,5	7,8	11,0	33,2	46,4
Finnország	6,3	7,4	8,6	8,3	9,3	5,2	4,0	5,8	13,1	25,2
Norvégia	7,3	6,6	7,6	7,1	6,4	4,1	3,7	6,9	14,5	38,6
Olaszország	5,9	4,9	4,7	5,0	3,8	3,4	2,4	2,2	4,3	6,5

Megjegyzések: Magyarország 1900–1910: akkori országterület; Egyesült Királyság: 1900–1950 Anglia és Wales. Eltért időpontok: Németország: 1938; Franciaország: 1938; Ausztria: 1937; Írország: 1925.

Források: Magyar Statisztikai Évkönyv. 1900. Budapest, 1901. 23–24. p. (Magyarország 1900); Magyar Statisztikai Évkönyv. 1910. Budapest, 1911. 24–25. p. (Magyarország 1910); *Time series of historical statistics, 1867–1992*. Budapest, 1993. 148. p. (Magyarország 1920–1990); Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe*. Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 162–164. p. (Ausztria 1900–1950), 166–167. p. (Belgium 1900–1950), 170–171. p. (Dánia 1900–1950), 174–175. p. (Finnország 1900–1950), 178–179. p. (Franciaország 1900–1950), 182–183. p. (Németország 1900–1950), 185–186. p. (Írország 1920–1950), 187–188. p. (Olaszország 1900–1950), 190–191. p. (Hollandia 1900–1950), 194–195. p. (Norvégia 1900–1950), 198–199. p. (Svédország 1900–1950), 202–203. p. (Svájc 1900–1950), 205–206. p. (Anglia és Wales 1900–1950); Eurostat (Hrsg.): *Bevölkerungsstatistik*. 1998. Luxemburg, 1999. (Nyugat-Európa 1960); Council of Europe (ed.): *Recent demographic developments in Europe*. 1996. 42. p. (Nyugat-Európa 1970–1990).

18. táblázat. A gyermekek jogainak fejlődése
 egyes európai országokban 1990-ig

	Jogok		
	Gyermekeközpontú család	Egyenlőség	Integritás
1918-ig	Norvégia: 1915 Svédország: 1915, 1920	Norvégia: 1915 (Svédország: 1917)	
1945-ig	Dánia: 1925, Finnó.: 1929 Anglia: 1925, Skócia: 1925	Dánia: 1937 (Finnó.: 1922)	
1970-ig	Magyarország: 1952 Írország: 1964 NSZK: 1957–58	Magyarország: 1952 Svédország: 1970 Anglia: 1969 (NSZK: 1969)	
1980-ig	Ausztria: 1970-es évek Franciaország: 1970 Olaszo.: 1970-es évek közepe Hollandia: 1970-es évek közepe	Finnország: 1975 (Ausztria: 1970-es évek) (Svájc: 1974) (Franciaország: 1972) Olaszország: 1975	(Norvégia: 1972) (Svédország: 1980)
1990-ig		Írország: 1987 Skócia: 1986 Belgium: 1987 Hollandia: 1986 Ausztria: 1990	Norvégia: 1981 (Finnország: 1983) (Dánia: 1985) (Ausztria: 1989)

Megjegyzések: A gyermekeközpontú család, az egyenlőség és az integritás kritériumait lásd a szövegben. Az országok neve után a megfelelő törvények meghozatalának éve található. A zárójel a jogok részleges érvényesülését jelzi. A vizsgált országok a következők: Anglia, Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Írország, Norvégia, NSZK, Olaszország, Skócia, Svájc, Svédország és Magyarország.

Forrás: Göran Therborn: *The Politics of Childhood: The Rights of Children in Modern Times*. In Francis G. Castles (ed.): *Families of Nations. Patterns of Public Policy in Western Democracies*. Aldershot, 1993. 256. p. (Nyugat-Európa. A szöveg alapján évszámokkal kiegészítve); Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Bp., 1996.; Nizsalovszky Endre: *A család jogi rendjének alapjai*. Bp., 1963. 254–262. p. (Magyarország).

19. táblázat. A demográfiai és családfejlődés különböző mutatói
Nyugat-Európában és Magyarországon, 1900–1990

Év	Magyar adat (1)	Nyugat- európai átlag (2)	Nyugat- európai szórás (3)	Nyugat- európai szórási együttható	Standardizált magyar adat = (1-2)/3
Nyers születési ráta (ezrelék)					
1900	39,70	29,57	4,24	,14	2,39
1910	35,10	26,97	4,05	,15	2,01
1920	31,40	24,95	3,17	,13	2,03
1930	25,40	19,01	3,17	,17	2,02
1940	20,00	17,52	3,22	,18	,77
1950	20,90	18,86	2,82	,15	,72
1960	14,70	17,79	1,90	,11	-1,63
1970	14,70	15,98	2,26	,14	-,56
1980	13,90	13,02	2,90	,22	,31
1990	12,10	12,92	1,40	,11	-,59
Teljes termékenységi arányszám					
1900	5,28	4,22	,65	,15	1,64
1910	4,67	3,59	,64	,18	1,69
1920	3,74	3,19	,51	,16	1,07
1930	2,84	2,37	,51	,21	,92
1940	2,48	2,17	,49	,22	,63
1950	2,62	2,57	,41	,16	,12
1960	2,02	2,69	,40	,15	-1,68
1970	1,97	2,35	,52	,22	-,74
1980	1,92	1,79	,45	,25	,29
1990	1,84	1,71	,25	,15	,50
Férfiak születéskor várható átlagos élettartama (év)					
1900	36,60	45,59	3,79	,08	-2,37
1910	39,10	49,76	4,62	,09	-2,31
1920	41,00	53,61	4,03	,08	-3,13
1930	48,70	57,72	3,52	,06	-2,56
1940	55,00	61,94	3,97	,06	-1,75
1950	59,90	65,21	3,45	,05	-1,54
1960	65,90	68,40	2,14	,03	-1,17
1970	66,30	69,09	1,81	,03	-1,54
1980	65,50	70,78	1,33	,02	-3,96
1990	65,10	73,06	1,13	,02	-7,05

Év	Magyar adat (1)	Nyugat- európai átlag (2)	Nyugat- európai szórás (3)	Nyugat- európai szórási együttható	Standardizált magyar adat = (1-2)/3
Nők születéskor várható átlagos élettartama (év)					
1900	38,20	48,23	4,02	,08	-2,49
1910	40,50	52,29	5,04	,10	-2,34
1920	43,10	56,51	3,41	,06	-3,93
1930	51,80	60,77	2,97	,05	-3,02
1940	58,20	64,06	4,06	,06	-1,44
1950	64,20	69,32	2,40	,03	-2,13
1960	70,10	73,58	1,32	,02	-2,63
1970	72,10	75,30	1,34	,02	-2,38
1980	72,70	77,52	1,30	,02	-3,70
1990	73,70	79,52	1,11	,01	-5,25
Csecsemőhalandóság (ezrelék)					
1900	223,00	154,23	42,84	,28	1,61
1910	195,00	116,23	33,50	,29	2,35
1920	192,70	98,85	28,73	,29	3,27
1930	152,50	74,38	21,05	,28	3,71
1940	130,10	65,69	22,53	,34	2,86
1950	85,70	42,00	15,23	,36	2,87
1960	47,60	26,45	8,45	,32	2,50
1970	35,90	18,11	5,70	,31	3,12
1980	23,20	10,42	2,56	,25	5,00
1990	14,80	7,25	,80	,11	9,42
Nyers házasságkötési ráta (házasságkötések száma/1000 lakos)					
1900	9,10	7,37	1,04	,14	1,66
1910	8,60	7,08	,84	,12	1,81
1920	13,10	10,89	3,63	,33	,61
1930	9,00	7,58	1,10	,15	1,29
1940	7,70	7,98	2,35	,29	-,12
1950	11,40	8,23	1,17	,14	2,71
1960	8,90	7,45	,94	,13	1,54
1970	9,30	7,62	,98	,13	1,72
1980	7,50	6,02	,73	,12	2,04
1990	6,40	5,81	,73	,13	,81

Év	Magyar adat (1)	Nyugat- európai átlag (2)	Nyugat- európai szórás (3)	Nyugat- európai szórási együttható	Standardizált magyar adat = (1-2)/3
Férfiak első házasságkötésének átlagos életkora (év)					
1900	26,40	28,50	1,41	,05	-1,48
1910	26,20	27,40	,55	,02	-2,19
1920	26,70	29,29	2,56	,09	-1,01
1930	26,80	27,86	,69	,02	-1,53
1940	27,50	28,17	,75	,03	-,89
1950	26,40	28,50	2,07	,07	-1,01
1960	25,30	26,76	1,55	,06	-,94
1970	24,00	25,57	1,07	,04	-1,47
1980	24,00	26,29	1,17	,04	-1,96
1990	24,20	28,17	1,11	,04	-3,57
Nők első házasságkötésének átlagos életkora (év)					
1900	22,50	25,63	,92	,04	-3,41
1910	22,30	25,25	,96	,04	-3,08
1920	23,60	26,00	1,41	,05	-1,70
1930	23,80	24,71	,95	,04	-,96
1940	23,00	25,50	,55	,02	-4,56
1950	22,80	25,25	1,39	,05	-1,76
1960	21,90	24,07	1,25	,05	-1,73
1970	21,10	23,23	,87	,04	-2,45
1980	21,30	23,83	1,06	,04	-2,39
1990	21,50	25,87	1,02	,04	-4,28
Férfi cölibátus aránya (százalék)					
1900	4,90	11,88	2,44	,21	-2,86
1910	5,80	13,89	5,12	,37	-1,58
1920	5,20	12,92	2,89	,22	-2,67
1930	5,00	13,66	7,12	,52	-1,22
1940	5,80	15,39	9,80	,64	-,98
1950	6,00	11,95	6,36	,53	-,94
1960	5,40	11,32	6,05	,53	-,98
1970	4,10	10,81	5,75	,53	-1,17
1980	5,00	11,10	4,39	,40	-1,39
1990	6,10	10,71	2,78	,26	-1,66

Év	Magyar adat (1)	Nyugat- európai átlag (2)	Nyugat- európai szórás (3)	Nyugat- európai szórási együttható	Standardizált magyar adat = (1-2)/3
Női cölibátus aránya (százalék)					
1900	4,80	14,40	2,80	,19	-3,43
1910	5,70	15,82	4,06	,26	-2,49
1920	5,50	16,05	3,76	,23	-2,81
1930	6,10	17,13	4,73	,28	-2,33
1940	8,00	18,54	6,14	,33	-1,72
1950	8,20	16,21	4,24	,26	-1,89
1960	7,30	12,89	3,78	,29	-1,48
1970	5,60	10,45	3,30	,32	-1,47
1980	3,80	7,21	2,75	,38	-1,24
1990	3,80	7,14	2,03	,28	-1,64
Háztartások átlagos létszáma (fő)					
1900	,	3,97	,57	,14	,
1910	4,70	3,88	,64	,16	1,28
1920	4,30	3,75	,48	,13	1,15
1930	3,90	3,71	,41	,11	,46
1940	3,80	4,30	,	,	,
1950	3,60	3,35	,53	,16	,46
1960	3,10	3,21	,34	,11	-,31
1970	3,00	2,98	,33	,11	,05
1980	2,80	2,69	,38	,14	,29
1990	2,60	2,55	,31	,12	,16
Egyszemélyes háztartások aránya (százalék)					
1900	,	10,83	4,20	,39	,
1910	,	10,42	5,64	,54	,
1920	,	9,83	4,65	,47	,
1930	,	9,74	2,56	,26	,
1940	,	9,40	,	,	,
1950	(10,00)	13,98	5,00	,36	-,80
1960	14,50	16,31	3,67	,23	-,49
1970	17,50	20,46	4,19	,20	-,71
1980	19,60	25,54	4,88	,19	-1,22
1990	24,30	29,88	5,47	,18	-1,02

Év	Magyar adat (1)	Nyugat- európai átlag (2)	Nyugat- európai szórás (3)	Nyugat- európai szórási együttható	Standardizált magyar adat = (1-2)/3
Öt vagy ennél több taggal rendelkező háztartások aránya (százalék)					
1900	,	34,27	9,87	,29	,
1910	,	33,30	10,39	,31	,
1920	,	29,98	9,31	,31	,
1930	(33,0)	29,30	8,90	,30	,42
1940	,	40,80	,	,	,
1950	,	26,31	11,22	,43	,
1960	17,00	20,58	6,50	,32	-1,55
1970	14,00	17,75	6,15	,35	-1,61
1980	10,60	12,23	6,51	,53	-1,25
1990	8,00	9,17	5,61	,61	-1,21
Női foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatott körében (százalék)					
1900	25,20	32,00	4,00	,12	-1,70
1910	22,10	32,39	4,17	,13	-2,47
1920	29,80	32,26	5,33	,17	-1,46
1930	26,10	31,60	4,64	,15	-1,19
1940	27,30	30,99	4,53	,15	-1,81
1950	29,20	30,92	4,03	,13	-1,43
1960	35,50	32,40	5,76	,18	,54
1970	41,10	32,79	5,07	,15	1,64
1980	43,40	38,46	5,38	,14	,92
1990	44,50	41,65	4,55	,11	,63
100 házasságkötésre jutó válások száma					
1900	3,70	1,22	1,18	,97	2,10
1910	4,70	2,15	1,75	,82	1,46
1920	6,60	3,19	2,16	,68	1,58
1930	7,10	5,14	3,59	,70	,55
1940	7,80	5,73	4,01	,70	,52
1950	10,60	10,08	5,65	,56	,09
1960	18,70	9,46	5,67	,60	1,63
1970	23,60	13,58	8,75	,64	1,15
1980	34,60	24,72	12,41	,50	,80
1990	37,50	31,31	13,52	,43	,46

Év	Magyar adat (1)	Nyugat- európai átlag (2)	Nyugat- európai szórás (3)	Nyugat- európai szórási együttható	Standardizált magyar adat = (1-2)/3
Házasságon kívüli születések aránya (ezrelék)					
1900	9,60	7,49	3,13	,42	,67
1910	9,60	7,63	3,62	,47	,54
1920	8,00	8,48	6,04	,71	-,08
1930	8,90	8,64	6,80	,79	,04
1940	8,40	7,09	5,52	,78	,24
1950	8,50	6,12	4,48	,73	,53
1960	5,70	5,38	3,67	,68	,09
1970	5,20	6,83	4,81	,70	-,34
1980	6,60	13,15	11,35	,86	-,58
1990	13,10	23,04	14,42	,63	-,69

Megjegyzés: Zárójelben a becsült adatok.

Forrás: A magyarországi adatokra lásd az 1-17. táblázatokat. A többi adat saját számítás az 1-17. táblázatok alapján.

Irodalom

- Acsádi György – Klinger András – Szabady Egon: *Családtervezés Magyarországon: az 1966. évi termékenységi és családtervezési vizsgálat (TCS) fontosabb adatai*. Budapest, 1970. /KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 27./
- Ambrosius, Gerold – Hubbard, William H.: *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Ma., 1989.
- Anderson, Michael: *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914*. London, 1980.
- Anderson, Michael: British population history, 1911–1991. In uő (ed.): *British population history. From the Black Death to the present day*. Cambridge, 1996.
- Andorka Rudolf: A regionális termékenységekülönbségeket befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. *Demográfia*, 12. évf. (1969) 1–2. sz.
- Andorka Rudolf: A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. *Valóság*, 12. évf. (1969) 3. sz.
- Andorka Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság*, 18. évf. (1975) 6. sz.
- Andorka Rudolf: *A gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest, 1987.
- Andorka, Rudolf: The Use of Time Series in International Comparison. In Oyen, Else (ed.): *Comparative Methodology*. London, 1990.
- Andorka Rudolf: A házaspárok társadalmi helyzete egymáshoz

- viszonyítva. In Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Budapest, 1991.
- Andorka Rudolf: Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi magyarországi falvakban. *Aetas*, 12. évf. (1996) 4. sz.
- Andorka, Rudolf – Faragó, Tamás: Pre-industrial household structure in Hungary. In Wall, Richard (ed.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983.
- Andorka, Rudolf – Kolosi, Tamás – Vukovich, György (eds.): *Social Report*. Budapest, 1992. [Eredeti magyar kiadás: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest, 1990.]
- Andorka Rudolf – Vukovich György: A népesedéspolitika elvi és elméleti kérdései. In Kulcsár Kálmán (szerk.): *A népesedés és a népesedéspolitika*. Budapest, 1983.
- André, Michel: The Impact of Marriage and Children on the Division of Gender Roles. In Boh, Katja et al. (eds.) *Changing Patterns of European Family Life. A Comparative Analysis of 14 European Countries*. London – New York, 1989.
- Ariès, Philippe: Two successive motivations for the declining birth rate in the West. *Population and Development Review*, vol. 6 (1980) 645–650. p.
- Beck Salamon: Elmélkedés a bontóperről. In *A válasz*. Budapest, 1952.
- Benda Gyula: *Keszthely népessége, 1696–1851*. Budapest, 1997. /A Népeségtudományi Kutató Intézet történeti demográfiai füzetei, 16./
- Bhrolchain, Máire Ni: East-West marriage contrasts, old and new. In Blum, Alain – Rallu, Jean-Louis (eds.): *European population. II. Demographic Dynamics*. Paris, 1993.
- Blum, Alain – Rallu, Jean-Louis: European Population. In Blum, Alain – Rallu, Jean-Louis (eds.): *European population. II. Demographic Dynamics*. Paris, 1993.
- Boh, Katja: European Family Life Patterns – A Reappraisal. In Boh, Katja et al. (eds.): *Changing Patterns of European Family Life. A Comparative Analysis of 14 European Countries*. London – New York, 1989.
- Boserup, E. (ed.): Female labour before, during and after the

- Industrial Revolution. (8th International Economic History Congress, B5). Budapest, 1982.
- Burch, Thomas K.: Some demographic determinants of average household size: An analytical approach. In Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1972
- Carlson, Elwood – Klinger, Andras: Partners in Life: Unmarried Couples in Hungary. *European Journal of Population*, vol. 3 (1987) no. 1.
- Castles, Francis G. – Flood, Michael: Why Divorce Rates Differ: Law, Religious Belief and Modernity. In Castles, Francis G. (ed.): *Families of Nations*. Patterns of Public Policy in Western Democracies. Aldershot, 1993.
- Chesnais, Jean-Claude: Population Trends in the European Community, 1960–1986. *European Journal of Population*, vol. 3 (1987) 281–296. p.
- Chester, Robert: Conclusion. In Robert Chester (ed.): *Divorce in Europe*. Leiden, 1977.
- Clark, Linda: France. In Hawes, Joseph – Hiner, N. Ray (eds.): *Children in Historical and Comparative Perspective*. New York – London, 1991.
- Coale, A. J. – Watkins, S. C.: *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, 1986.
- Coleman, David: European demographic systems of the future: convergence or diversity? *Human resources in Europe at the dawn of the 21st Century*. Luxembourg, 1992. [Magyarul: *Demográfia*, XLI. évf. (1998) 2–3. sz.]
- Coleman, David (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford, 1996.
- Cseh-Szombathy László: A mai magyar család legfőbb jellegzetességei. In uő (szerk.): *A változó család*. Budapest, 1978.
- Cseh-Szombathy László: *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest, 1979.
- Cseh-Szombathy László: Népesedés és család. In Kulcsár Kálmán (szerk.): *A népesedés és a népesedéspolitiká*. Budapest, 1983.
- Csernák Józsefné: Házasság és család: A demográfiai változások újabb irányvonalai és összefüggései. *Demográfia*, XXXI. évf. (1991) 1–2. sz.

- Csernák Józsefné: Házassodási szokások Finnországban és Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 71. évf. (1993) 10. sz.
- Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (1896–1995)*. Budapest, 1997.
- Csernák Józsefné – Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: *Élettársi kapcsolatok Magyarországon*. Budapest, 1992. /KSH Népeség tudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 46./
- Csiky Ottó: A családi jogállás. In Kőrös András (szerk.): *A család jog kézikönyve*. 1. köt. Budapest, 1997.
- Dányi Dezső: Háztartás- és családstruktúra az iparosodás előtt. In *Történeti statisztikai tanulmányok*. 3. Budapest, 1977.
- DeMause, Lloyd (ed.): *The History of Childhood*. New York, 1974.
- Demény Pál: A huszadik század Magyarországnak népesedése nemzetközi összehasonlítások tükrében. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (1896–1995)*. Budapest, 1997.
- Demeny, Paul: Early fertility decline in Austria-Hungary: A lesson in demographic transition. In Glass, D. V. – Revelle, Roger (eds.): *Population and Social Change*. London, 1972.
- Dirk J. van de Kaa: The past of Europe's demographic future. *European Review*, vol. 7 (1999) no. 4.
- Easterlin, Richard A.: The Economics and Sociology of Fertility: A Synthesis. In Charles Tilly (ed.): *Historical Studies of Changing Fertility*. Princeton, 1978.
- Ermisch, John: The Economic Environment for Family Formation. In Coleman, David (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford, 1996.
- Faragó Tamás: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. Budapest, 1977. In *Történeti statisztikai tanulmányok*. 3. Budapest, 1977.
- Faragó Tamás: Lakások és háztartások Budapesten, 1850–1944. I–II. *Statisztikai Szemle*, 70. évf. (1992) 2, 3. sz. (Angolul: Tamás Faragó: Housing and Households in Budapest, 1850–1944. *History and Society in Central Europe*, vol. 1 (1991) no. 1.)
- Faragó Tamás: *Nemek, nemzedékek, családok és rokonok a XVIII–XX. században*. Doktori értekezés. 1994. MTA Kézirattár.

- Fél Edit: *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlatja*. Érsekújvár, 1944. /Kisalföldi Közlemények, I/3./
- Fél, Edit – Hofer, Tamás: *Proper peasants*. Chicago, 1969.
- Fischer, Wolfram et al. (Hrsgs.): *Handbuch der europäischen Wirtschaft- und Sozialgeschichte*. Bd. 6. Stuttgart, 1987.
- Flora, Peter (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe*. Vol. II. Frankfurt/M., 1987.
- France, Mesle: Mortality in Eastern and Western Europe: A Widening Gap. In David Coleman (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford, 1996.
- Gabriel, Oscar W. – Brettschneider, Frank (Hrsg.): *Die EU-Staaten im Vergleich*. Opladen, 1994.
- Gauthier, Anne Hélène: *The State and the Family. A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries*. Oxford, 1996.
- Gergely Ferenc: *A magyar gyermekvédelem története (1867–1991)*. Budapest, 1997.
- Griffin, Larry J.: Comparative-historical analysis. In Borgetta, Edgar F. – Borgetta, Marie L. (eds.): *Encyclopedia of Sociology*. Vol. 1. New York, 1992.
- Gyáni Gábor: Gyermeksors a történelemben. Szoptatós dajkák a polgári átalakulás korában. *Világosság*, XXI. évf. (1980) 7. sz.
- Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, 1983.
- Hablicsek László: Demográfiai átmenet Finnországban és Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 70. évf. (1992) 6. sz.
- Hablicsek László: *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, 1995. /KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 54./
- Hajnal, John: European Marriage Patterns in Perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (eds.): *Population in History*. London, 1965.
- Hall, Ray: Family Structures. In Noin, Daniel – Woods, Robert (eds.): *The Changing Population of Europe*. Oxford, 1993
- Harding, S. – Philips, D. – Fogarty, M.: *Contrasting Values in Western Europe. Unity, Diversity and Change*. London, 1986.

- Haskey, John C.: Formation and dissolution of unions in the different countries of Europe. In Blum, Alain – Rallu, Jean-Louis (eds.): *European population. II. Demographic Dynamics*. Paris, 1993.
- Hawes, Joseph M. – Hiner, N. Ray: *Children in Historical and Comparative Perspective*. New York – London, 1991.
- Hidvégi János: *Hulló magyarság*. Budapest, 1938.
- Hoóz István: *Népesedéspolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között*. Budapest, 1970.
- Höpflinger, François: Haushalts- und Familienstrukturen im intereuropäischen Vergleich. In Hradil, Stefan – Immerfall, Stefan (Hrsg.): *Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich*. Opladen, 1997.
- H. Sas Judit: *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban*. Budapest, 1976.
- Inglehart, Ronald: The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Postindustrial Societies. *American Political Science Review*, vol. 65 (1971) no. 4.
- Inglehart, Ronald – Basanez, Miguel – Moreno, Alejandro (eds.): *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Ann Arbor, 1998.
- Jallinoja, Riitta: Women between Family and Employment. In Boh, Katja et al. (eds.): *Changing Patterns of European Family Life. A Comparative Analysis of 14 European Countries*. London – New York, 1989.
- Józan Péter: Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években. I–II. *Statisztikai Szemle*, 72. évf. (1994) 1, 2. sz.
- Józan Péter: A halandóság alakulása Magyarországon. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti statisztikája (1896–1995)*. Budapest, 1997.
- Kaelble, Hartmut: *A Social History of Western Europe, 1880–1980*. Dublin, 1990.
- Kaelble, Hartmut: *Auf dem Weg zu einer europäischen Gesellschaft*. München, 1987.
- Kaelble, Hartmut: Europäische Vielfalt und der Weg zu einer europäischen Gesellschaft. In Hradil, Stefan – Immerfall, Stefan (Hrsg.): *Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich*. Opladen, 1997.

- Kaelble, Hartmut: Útban egy európai társadalom felé. Nyugat-Európa társadalomtörténete, 1880–1980. In Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules R. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, é. n.
- Kamarás Ferenc: A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest, 1997.
- Keilman, Nico: Recent trends in family and household composition in Europe. *European Journal of Population*, vol. 3 (1987) 297–325. p.
- Kiernan, Kathleen: Leaving Home: Living Arrangements of Young People in Six West European Countries. *European Journal of Population*, vol. 2 (1986) 177–184. p.
- Kiernan, Kathleen E.: Partnership Behaviour in Europe: Recent Trends and Issues. In Coleman, David (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford, 1996.
- Klinger András: Az újabb magyar családtervezési vizsgálatok főbb eredményei. I–II. *Statisztikai Szemle*, 53. évf. (1975) 2, 3. sz.
- Klinger András: Magyarország népesedése az elmúlt negyven évben. *Statisztikai Szemle*, 63. évf. (1985) 4–5. sz.
- Klinger András: Magyarország demográfiai helyzete Európában. *Demográfia*, 34. évf. (1991) 1. sz.
- Koncz Katalin: A nők foglalkoztatásának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon a két világháború között. *Demográfia*, 27. évf. (1984) 4. sz.
- Koncz Katalin: *Nők a munkaerőpiacon*. Budapest, 1987.
- Kósa Erzsébet: Adalékok a mai magyar család generációs viszonyainak alakulásához. In Lőcsei Pál (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest, 1971.
- Kovács Norbert: Néhány fontosabb foglalkozás munkabéradatai 1932. október havában. *Magyar Statisztikai Szemle*, XI. évf. (1933) 7. sz.
- Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest, 1997.
- Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1972.

- Laslett, Peter: Mean household size in England since the sixteenth century. In Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1972.
- Lee, Gary R. – Haas, Linda: Comparative Methods in Family Research. In Boss, Pauline G. et al. (eds.): *Sourcebook of Family Theories and Methods. A Contextual Approach*. New York – London, 1993.
- Lesthaeghe, Ron – Moors, Guy: Living Arrangements, Socio-economic Position. In Coleman (ed.): *Europe's population in the 1990s*. Oxford, 1996.
- Lesthaeghe, Ron – Moors, Guy: Values Among Young Adults: A Pattern Description for France, West-Germany, Belgium, and the Netherlands, 1990. In David Coleman (ed.): *Europe's population in the 1990s*. Oxford, 1996.
- Lesthaeghe, R. – Surkyn, J.: Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and Development Review*, vol. 14 (1988) no. 1.
- Losonczy Ágnes: *Ártó-védő társadalom*. Budapest, 1989.
- Lowe, Nigel – Douglas, Gillian (eds.): *Families Across Frontiers*. The Hague, 1996.
- Mesle, France: Mortality in Eastern and Western Europe: A Widening Gap. In Coleman, David (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford, 1996.
- Meyer, Sibylle – Schulze, Eva: Nichteheleiche Lebensgemeinschaften – Alternativen zur Ehe? Eine internationale Datenübersicht. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 35 (1983) Nr. 4.
- Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest, 1996.
- Mitchell, Brian R.: *European Historical Statistics, 1750–1975*. London, 1981.
- Mitterauer, Michael – Sieder, Reinhard: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*. München, 1991. (Angolul: uő: *The European Family*. Chicago, 1982.)
- Mitterauer, Michael: Family contexts: The Balkan in European Comparison. *The History of the Family*, vol. 1 (1996) no. 4.
- Monnier, Alain – Rychtarikova, Jitka: The Division of Europe into East and West. *Population. An English Selection*, vol. 4 (1992) 129–160. p.

- Morvay Judit: *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest, 1956.
- Morvay, Judit: The joint family in Hungary. In Ortutay, Gy. – Bodrogi, T. (eds.): *Europa et Hungaria*. Budapest, 1965.
- Murphy, M.: Economic models of fertility in post-war Britain – a conceptual and statistical reinterpretation. *Population Studies*, vol. 46 (1992) 235–258. p.
- Nagy Ferenc – Tokaji Géza: *A magyar büntetőjog általános része*. Budapest, 1998.
- Népesség- és társadalomstatistikai zsebkönyv. 1985. Budapest, 1986.
- Nizsalovszky Endre: *A család jogi rendjének alapjai*. Budapest, 1963.
- Noin, Daniel: Spatial Inequalities in Mortality. In Noin, Daniel – Woods, Robert (eds.): *The Changing Population of Europe*. Oxford, 1993.
- Okolski, Marek: East-West Mortality Differentials. In Blum, Alain – Rallu, Jean-Louis (eds.): *European population. II. Demographic Dynamics*. Paris, 1993.
- Oyen, Else (ed.): *Comparative Methodology*. London, 1990.
- Parsons, Talcott: *Structure and Process in Modern Societies*. Glencoe, 1960.
- Pataki Judit – S. Molnár Edit: *Közvéleménykutatás népesedési kérdésekről – 1985*. Budapest, 1987.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: *A gyermekvállalásról és a népesedéspolitikáról alkotott vélemények több gyermeket gondozó anyák körében*. Budapest, 1980. /KSH Népességtudományi Kutató Intézet Közleményei, 48./
- S. Molnár Edit: Családi értékek – magatartások – demográfiai tendenciák. *Századvég*, (Új folyam) 14. szám. 1999. ősz.
- Sardon, Jean-Paul: Generation Replacement in Europe since 1900. *Population. An English Selection*, vol. 3 (1991) 22. p.
- Schmidt, Manfred G.: Gendered Labour Force Participation. In Castles, Francis G. (ed.): *Families of Nations. Patterns of Public Policy in Western Democracies*. Aldershot, 1993.
- Schwarz, K.: Household trends in Europe after World War II. In Keilman, Nico – Kuijsten, Anton – Vossen, Ad (eds.): *Modelling Household Formation and Dissolution*. Oxford, 1988.

- Shorter, Edward: *The Making of the Modern Family*. New York, 1976.
- Sporton, Deborah: Fertility: the Lowest Level in the World. In Noin, Daniel – Woods, Robert (eds.): *The Changing Population of Europe*. Oxford, 1993.
- Stone, Lawrence: *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500–1800*. New York, 1979.
- Szalai Júlia: A családi munkamegosztás néhány szociológiai problémájáról. In Lőcsei Pál (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest, 1971.
- Szalai Sándor (szerk.): *Idő a mérlegen*. Budapest, 1978. [Angol eredeti: Szalai, Alexander (ed.): *The Use of Time*. The Hague, 1972.]
- Szücs Zoltán: Az életvási kapcsolatban élő családok társadalmi-demográfiai jellemzői. Budapest, 1996. /KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 56./
- Tárkányi Ákos: Európai családpolitikák: A magyar családpolitika története. *Demográfia*, XLI. évf. (1998) 2–3. sz.
- Therborn, Göran: *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies, 1945–2000*. London, 1995.
- Therborn, Göran: The Politics of Childhood: The Rights of Children in Modern Times. In Castles, Francis G. (ed.): *Families of Nations. Patterns of Public Policy in Western Democracies*. Aldershot, 1993.
- Thirring Lajos: A lakások és háztartások Magyarországon 1930-ban. *Magyar Statisztikai Szemle*, XV. évf. (1937) 1–2. sz.
- Thirring Lajos: Magyarország népessége 1869–1949 között. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, 1963.
- Tilly, Charles: Historical Study of Vital Processes. In Tilly, Charles (ed.): *Historical Studies of Changing Fertility*. Princeton, 1978.
- Time series of historical statistics, 1867–1992*. Vol. I. Budapest, 1993.
- Utasi Ágnes: Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In uő (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Budapest, 1991.
- Wall, Richard: Introduction. In uő (ed.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983.

- Watkins, Susan Cotts: *From Provinces into Nations: Demographic Integration in Western Europe, 1870–1960*. Princeton, 1991.
- Winter, Jay: Some paradoxes of the First World War. In Wall, Richard – Winter, Jay (eds.): *The Upheaval of War*. Cambridge, 1988.
- Young, Michael – Willmott, Peter: *The symmetrical family*. New York, 1973.
- Zimmermann, Susan – Melinz, Gerhard: A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális reform? Kommunális közjótékonyság Budapesten és Bécsben (1873–1914). *Aetas*, 10. évf. (1994) 3. sz.
- Zimmermann, Susan: *Gyermeksorsok és családvédelem Budapesten a Monarchia idején*. Budapest, 1996.
- Zimmermann, Susan: *Prächtige Armut. Fürsorge, Kinderschutz und Sozialreform in Budapest. Das „sozialpolitische Laboratorium” der Donaumonarchie im Vergleich zu Wien, 1873–1914*. Sigmaringen, 1997.

Tárgymutató

abortusz 21, 28
anyasági támogatások 21, 28,
92–94, 100–102

baby-boom 18, 21, 26, 28,
109

baby-bust 18

bölcsődék *lásd* gyermekgon-
dozó intézmények

cölibátus 39–44, 108, 9. és
10. táblázat

családi gazdaság 61, 63

családi pótlék 21, 92–94, 99,
100, 102

családjog 96, 102, 18. táblázat

családok

egygyermekes 49, 55

egyszülős 52

gyermektelen 49, 50

nagysága 46, 56, 70–72

nuklearizálódása 50–52, 56,
58, 61

privatizálódása 63, 64, 71,
73, 76

szerkezete 16, 46, 50, 56–58,
107, 108, 110

családpolitika 19, 93, 99, 100

családrekonstitúció 57

családtervezés 70–73, 84

csecsemőhalandóság *lásd* ha-
lálozások

cselédség *lásd* háztartásban
élő alkalmazottak

demográfiai átmenet 18, 22,
37

egyedül élők *lásd* egyszemé-
lyes háztartások

egyenjogúság

gyermek 94–97

női/férfi 77, 84, 93, 96, 103,
110

egyenlőtlenség 75, 95, 96,
102, 110

egyke 27

egyszemélyes háztartások
lásd háztartások

élettartam *lásd* születéskor
várható élettartam

- életszínvonal 26, 86
 élettársi viszony *lásd* házasságon kívüli együttélés
 elkerülhető halálozások 36
 epidemiológiai válság 37, 110
 értékek 16, 24, 25, 27, 28, 70–72, 84, 86, 94, 98, 99, 105, 106, 109, 110
 értékvizsgálatok 16, 98, 99, 105
 érzelmek 63, 64, 73, 75 *lásd* még házastársak közötti viszony és családok privatizációja
 fertilitás 12, 17–29, 46, 49, 107, 109
 generációk együttélése *lásd* nagycsalád
 gyed *lásd* anyasági támogatások
 gyermekek 25, 52, 95, 105
 helyzete 91–106, 107, 109
 jogai 95–98, 102, 103, 106, 109, 18. táblázat
 nevelése 24, 63, 64, 75, 94, 98, 102, 106, 109
 testi fenytése 97, 103
 gyermekekhez való viszony 16, 91, 94, 95, 98, 102, 104, 109
 gyermekgondozó intézmények 91–94, 101, 102
 gyermekmunka 95, 104
 gyermekszám 21, 23–25
 átlagos 49, 50, 54, 55, 73
 ideálisnak tartott 27, 70–73
 gyes *lásd* anyasági támogatások
 halálozások 12, 16, 17, 30–38, 46, 51, 107, 109, 110
 csecsemőhalandóság 16, 30, 31, 33, 35, 36, 38, 107, 110, 5. táblázat
 halálozások okai 33, 36, 37
 nyers halálozási ráta 30, 32–34
 házasodás 39–45, 46, 52, 88, 90, 107–109
 házasodási mozgalom 16, 29, 40
 házasságkötési arányszámok 16, 41–44
 házasságkötési életkorok 16, 39–44, 56, 57, 80, 108, 7. és 8. táblázat
 nyers házasságkötési ráta 39, 42, 6. táblázat
 újraházasodás 43
 házasság 16, 29, 45, 75, 76, 78, 86, 87
 házasságon kívüli együttélések 16, 29, 51, 78, 83–90, 109
 házasságon kívüli születések *lásd* születések
 házastársak közötti viszony 16, 63, 64, 73, 74, 75, 77, 78, 103, 107 *lásd* még heterogámia
 háztartásban élő alkalmazottak 50, 55, 60

- háztartási munka 72, 74 *lásd*
még időmérleg
- háztartások 14. táblázat
 egyszemélyes 48, 49, 51–56,
 58, 61, 110, 13. táblázat
 kiterjesztett 50, 58, 60, 61,
 110
 komplex 16, 50–52, 57–61,
 110
 nagysága 46–48, 50, 52–54,
 56, 61, 110, 11. és 19. táb-
 lázat
 öt fős és népesebb 48, 52, 53,
 61, 110, 12. táblázat
 szerkezete 16, 46–48, 52, 57,
 60, 61, 106, 108, 110
 több családmagból álló 50,
 57, 58, 61, 110
 tradicionális 29, 51, 109
 háztartásstatisztika 46–48,
 58, 59
 heterogámia 76
- időmérleg 72, 74, 75
 illegitim gyermek *lásd* szüle-
 tések
- individualizáció 24, 25, 51
 iskolázottság 16, 22, 25, 28,
 68, 69, 84, 88–90, 95
- jövedelmek 64, 69–71
- kelet-európai házassági
 minta 44, 45, 83, 108, 109
 kollektivizálás 28, 76, 80, 82
- lakásstatisztika 47, 48
- mortalitás *lásd* halálozások
- munkamegosztás 61, 71, 72,
 74, 75, 77, 104, 110 *lásd*
még időmérleg
- nagycsalád 50, 51, 56, 57,
 59, 61, 62,
- népeseápolitika 21, 28, 93
 normák 16, 25, 27, 70, 75,
 89, 109, 110
- női foglalkoztatottság 16, 22,
 23, 25, 28, 64–71, 76, 77,
 80, 93, 102, 108, 110, 15.
 táblázat
- nukleáris család *lásd* család-
 dok
- nupcialitás *lásd* házassodás
- nyers halálozási ráta *lásd* ha-
 lálozások
- nyers születési ráta *lásd* szü-
 letések
- óvodák *lásd* gyermekgondó-
 zó intézmények
- pronatalizmus *lásd* születé-
 sek ösztönzése
- reprodukciós szint 18, 22, 23
 részmunkaidős foglalkozta-
 tás *lásd* női foglalkoztatott-
 ság
- singles *lásd* háztartások
- standardizáció 14, 29
- szabadidő *lásd* időmérleg

- szekularizáció 24, 25, 28
 szociálpolitika 9, 10, 28, 91,
 94, 98, 106, 109
 szoptatás 105
 születések 16, 54, 107
 házasságon kívüli 16, 29, 78,
 83, 85, 86, 89, 90, 95, 96,
 102, 103, 108, 109, 17. táblázat
 nyers születési ráta 17,
 19–22, 1. táblázat
 születési arányszámok 17, 39
 ösztonzése 21, 28, 94, 102
 változásának okai 20–29, 55
 születési szabadság *lásd* anya-
 sági támogatások
 születéskor várható átlagos
 élettartam 30, 32–35, 55,
 3. és 4. táblázat
 születéskorlátozás 27, 86
 termékenység *lásd* fertilitás
 teljes termékenységi arány-
 szám 17, 19–22, 2. táblázat
 újraházasodás *lásd* házasodás
 válások 16, 46, 56, 78–83,
 87, 90, 95, 96, 103,
 107–109, 16. és 19. táblázat
 jogi lehetőségei 78, 79, 81, 82
 vallásosság 25, 28, 79, 80, 82
 világháborúk 18–20, 32, 33, 35

Tomka Béla összehasonlító történeti munkájában azt vizsgálja, hogy hazánk demográfiai és családfejlődése miként viszonyult a nyugat-európai folyamatokhoz 1918–1990 során. Mindenekelőtt arra igyekszik választ adni: közeledett-e a 20. századi magyarországi családfejlődés a nyugat-európaihoz vagy távolodott tőle? Elsőként a családfejlődés legfontosabb demográfiai meghatározóinak alakulását mutatja be (születések, halálozások), ezután a házassági mozgalmat (házassodási korok, ráták), illetve a háztartás- és családszerkezetet (nukleáris és összetett család-háztartások) vizsgálja. Majd a házastársak közötti viszonyt és ennek meghatározóit (női munka, női iskolázottság, attitűdök a házassággal szemben, értékek) veszi szemügyre, illetve a válásokkal és a családformák pluralizálódásával (házasságon kívüli születések, alternatív együttélések) foglalkozik. Kitér a társadalom gyermekekhez való viszonyának alakulására is, végül összefoglalja az eredményeket.

1500 Ft

ISBN 963 379 484 6

